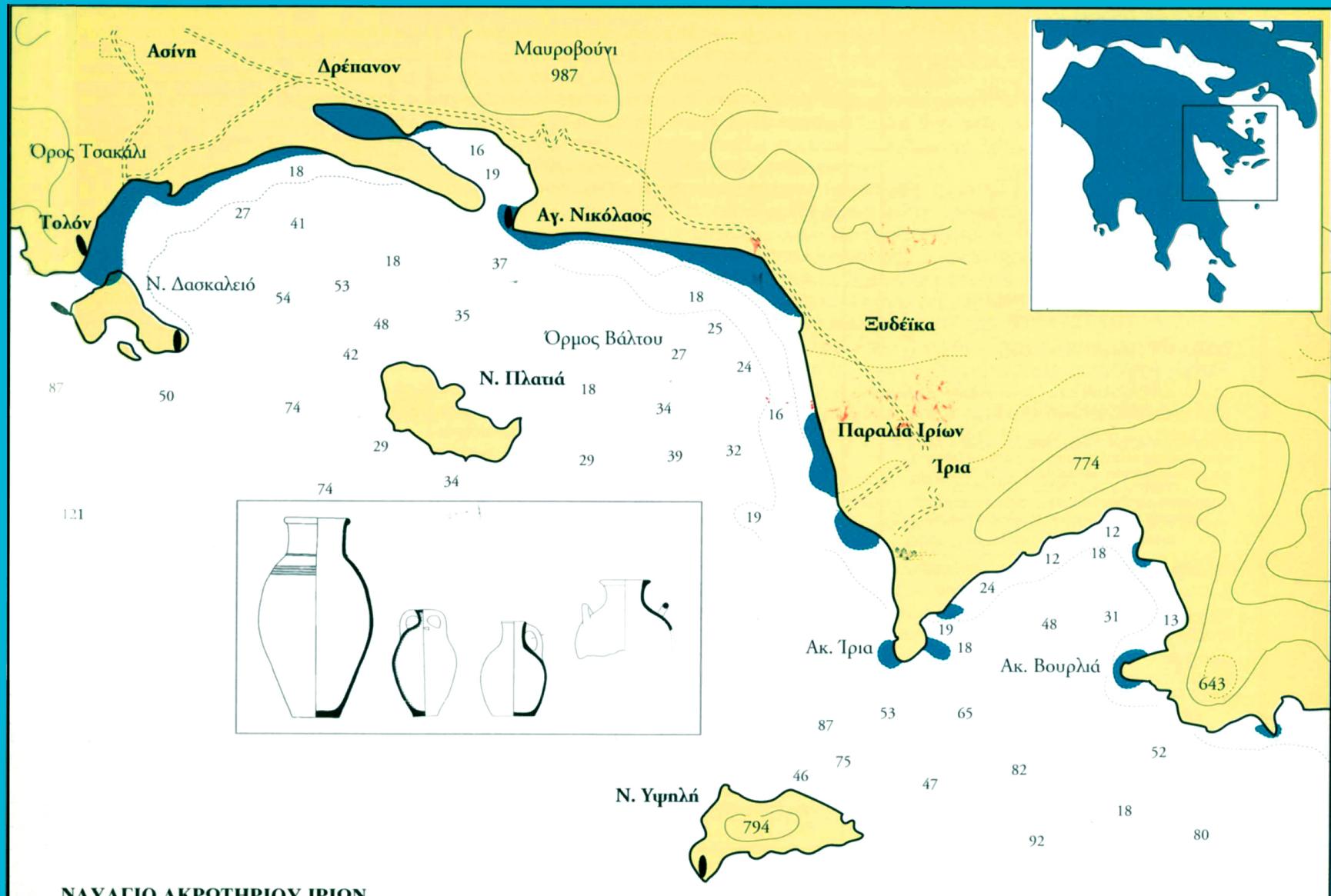

ΕΝΑΛΙΑ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΗΙΙ, ΤΕΥΧΗ 1/2, 1991

ΕΝΑΛΙΑ

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: Ι.ΕΝ.Α.Ε.

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΑΓΙΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ 11 ΑΘΗΝΑ

Διανέμεται δωρεάν στα μέλη

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΝΙΚΟΣ ΤΣΟΥΧΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΗΧΟΣ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΗΧΟΣ

ΓΙΑΝΝΟΣ ΛΩΔΟΣ

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

ΝΙΚΟΣ ΤΣΟΥΧΛΟΣ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: "Τύποις", Μπουμπουλίνας 4, Αθήνα
ΦΙΛΜΣ: ΑΤΕΛΙΕ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΠΕΝΤΖΑΡΗ, τηλ. 3633318

MONTAZ: ΠΑΝΙΑ ΑΜΟΛΟΧΙΤΟΥ, τηλ. 6447981

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Σ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑ, τηλ. 9936149

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΜΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΝΔΡΟΒΙΚ, τηλ: 3243307

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΗΧΟΣ

Το τεύχος αυτό τυπώθηκε σε 1.000 αντίτυπα

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΕΠΕ

Μάρνη 4, Αθήνα 104 33, τηλ: 8227701

Σχεδιασμένο σε Macintosh II fx

© I.ΕΝ.Α.Ε. 1993

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ "ΕΝΑΛΙΑ"
Α.Λ. ΣΟΥΤΣΟΥ 4 ΑΘΗΝΑ 106 71
Τηλ: 3603662, 3610549, Fax: 6450033

ADDRESS: "ENALIA"
4 AL. SOUTSOU 106 71
ATHENS - GREECE

Scripta manent

Πλησιάζοντας στην ολοκλήρωση της εντατικής επιτόπιας ερευνητικής φάσης στο Πρωτοελλαδικό ναυάγιο του Δοκού, αισθανόμαστε την ανάγκη να επικοινωνήσουμε ακόμη μία φορά με όλους εσάς που την στηρίζετε οικονομικά και ηθικά ή που παρακολουθήσατε με θερμό ενδιαφέρον την εξέλιξή της. Πέρα από την επιθυμία να εκφράσουμε ακόμη μία φορά τις θερμότερες ευχαριστίες μας και να τονίσουμε, ότι χωρίς αυτή την στήριξη, το έργο μας θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί, θα θέλαμε κυρίως να σας δώσουμε κάποιες συμπληρωματικές πληροφορίες που απαντούν σε ενδεχόμενα ερωτήματα και απορίες σας.

Η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα του Ινστιτούτου μας στο Δοκό καταγράφηκε σαν η πρώτη συστηματική έρευνα αρχαίου ναυαγίου που έγινε στην Ελλάδα, με τη χρησιμοποίηση, μάλιστα, των πλέον σύγχρονων τεχνολογικών μεθόδων. Η έρευνα στο Δοκό επαινέθηκε από κορυφαίους υποβρύχιους αρχαιολόγους στον κόσμο, καθώς και από σειρά άλλων ειδικών επιστημόνων και ερευνητών.

Το ναυάγιο του Δοκού είναι το αρχαιότερο μέχρι σήμερα γνωστό ναυάγιο στον κόσμο. Αποτελεί την πολυτιμότερη από τη μαρτυρία για την πρώιμη ναυσιπλοΐα και τη ναυτική παρουσία των Πρωτοελλαδιτών στο Αιγαίο κατά τους ύστερους χρόνους της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Το φορτίο του πλοίου που ανασύρθηκε από το θαλάσσιο χώρο του Δοκού αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα σύνολα Πρωτοελλαδικής κεραμεικής που έχουν έλθει στο φως μέχρι σήμερα. Το σύνολο αυτό αποδεικνύεται σημαντικότατο για τη μελέτη της κεραμεικής της Πρωτοελλαδικής περιόδου, καθώς και για την ακριβέστερη χρονολόγηση της κύριας φάσης της.

Η έρευνα του Δοκού προσφέρει ακόμη πλήθος στοιχείων για την μελέτη της ναυσιπλοΐας, του θαλάσσιου ανταλλακτικού εμπορίου, του τεχνολογικού επιπέδου και της οικονομίας της εποχής. Τα ποικίλα κεραμεικά ευρήματα από το χώρο του ναυαγίου δίνουν μία αποκαλυπτική εικόνα για το είδος των χρηστικών σκευών της εποχής, καθώς και για τον τρόπο ζωής των Πρωτοελλαδιτών.

Αποφασίσαμε την προσωρινή αναστολή της εντατικής υποβρύχιας ανασκαφικής έρευνας, κρίνοντας αναγκαίο να προωθηθεί ταχύτερα το έργο της συντήρησης και μελέτης των ήδη ανελκυσθέντων ευρημάτων με σκοπό τη δημοσίευση και έκθεσή τους, γιατί πιστεύουμε ότι η επιτόπια έρευνα πρέπει να συμβαδίζει με την μελέτη, την επιστημονική δημοσίευση, αλλά και την παρουσίαση στο ευρύτερο κοινό των ευρημάτων και των συμπερασμάτων της έρευνας.

Η συντήρηση, η συστηματική καταγραφή, η σχεδίαση, η φωτογράφηση των ευρημάτων με σκοπό την μελέτη και τη δημοσίευση τους, αποτελούν φυσική και υποχρεωτική συνέχεια της επιτόπιας έρευνας και αναπόσπαστο κομμάτι κάθε αρχαιολογικής έρευνας. Η φάση αυτή απαιτεί μακροχρόνια και επίπονη εργασία ομάδας ειδικευμένων επιστημόνων και τεχνικών που αποτελείται από αρχαιολόγους, συντηρητές αρχαιοτήτων, σχεδιαστές, φωτογράφους, χημικούς, αρχαιομέτρες, αποτελεί δύναμη το ουσιαστικότερο τμήμα της έρευνας, αναγκαίο στάδιο πριν την τελική δημοσίευση.

Η τελική δημοσίευση των αποτελεσμάτων και των ευρημάτων μας έρευνας είναι με τη σειρά της το επιστέγδομα κάθε αρχαιολογικής ανασκαφής. Η επίπονη μελέτη που προϋποθέτει η δημοσίευση, επιπρέπει στους ερευνητές να συνεκτιμήσουν όλα τα στοιχεία της έρευνας, να τα συγκρίνουν με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών και να

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ. 2-3: Scripta manent
του Νίκου Τσούχλου

Σελ. 4-7: ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΜΕΛΩΝ

- Η Γενική Συνέλευση των τακτικών μελών του Ι.Ε.Ν.Α.Ε. για το 1990

Σελ. 8-25: ΙΡΙΑ 91

- Υποβρύχια επιφανειακή έρευνα στο ναυάγιο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Ακρωτήριο Ιρίων
- Μέρος Α: η υποβρύχια έρευνα και η σημασία της των Χαράλαμπου Πέννα και Γιάννη Βήχου
- Μέρος Β: η κεραμεική και οι προεκτάσεις της του Γιάννου Λώλου

Σελ. 26-28: ΔΟΚΟΣ 91

- Δοκός: Ανασκαφική περίοδος 1991 των Γιώργου Παπαθανασόπουλου, Γιάννη Βήχου και Γιάννου Λώλου

Σελ. 30-32: ΑΡΧΑΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

- Χάραγμα αρχαίου πολεμικού πλοίου στη βυζαντινή "Ομορφή Εκκλησιά" της Κατερίνας Δελούκα

Σελ. 33-35: ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

- Συντήρηση Αττικού κρατήρα από τη θαλάσσια περιοχή της Θάσου του Βάιου Γανίτη
- Απήχηση ερευνών Δοκού και περιοδικού ΕΝΑΛΙΑ

ΕΞΩΦΥΛΛΟ: Σύνθεση ναυτικού χάρτη του Αργολικού κόλπου με τη θέση του ακρωτηρίου Ιρίων και τα σχέδια των ευρημάτων A4, A8, A20 και A3.

Σχέδια: Τόνια Κουτσουράκη
Μοντάζ: Γιάννης Βήχος

κάνουν γνωστά τα πορίσματα και τη σημασία τους στην επιστημονική κοινότητα και στο ευρύτερο κοινό. Ανασκαφή χωρίς δημοσίευση αποτελεί ουσιαστικά καταστροφή του αρχαιολογικού χώρου και απώλεια των αρχαιολογικών στοιχείων που εξήχθησαν.

Η αρχαιολογική έρευνα δεν είναι χρυσοθηρική δραστηριότητα. Στόχος της δεν είναι η ανακάλυψη εντυπωσιακών ή αποτιμόμενων σε χρήμα ή σε συλλεκτική αξία πολύτιμων ευρημάτων από ευγενή μέταλλα ή άλλα ακριβά υλικά.

Αρχαιολογικό πλούτο δεν αποτελούν σήμερα μόνον τα πολύτιμα έργα τέχνης που κατασκεύασαν οι αρχαίοι αλλά, κυρίως, οι μαρτυρίες για την κοινωνική και οικονομική ζωή τους, για το τεχνολογικό επίπεδο κάθε εποχής, για τις μετακινήσεις και τις ανταλλαγές τους, για την θρησκεία, τις ανησυχίες τους και τη σχέση τους με τη Φύση. Οι πολυτιμότερες μαρτυρίες για τα παράνω, ίδιως κατά την Προϊστορική Εποχή στην οποία ανήκει το ναυάγιο του Δοκού, διασώζονται μέσα από αντικείμενα καθημερινής χρήσεως, δουλεμένα κυρίως σε "ταπεινά" υλικά από πηλό, πέτρα, ξύλο και μέταλλα. Όπως πολύ εύστοχα έχει πει ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος, "η προϊστορική γη δεν βγάζει χρυσάφι αλλά αλήθειες για την ανθρωπότητα".

Έχοντας οδηγό τις παραπάνω παραδοχές, το Ι.ΕΝ.Α.Ε. και όσοι αναλάβαμε το έργο του Δοκού, θα συνεχίσουμε για μερικά ακόμη χρόνια τις εργασίες ολοκλήρωσης αυτής της έρευνας. Παράλληλα όμως για το Ινστιτούτο, ανοίγονται νέες προοπτικές στο χώρο της ανασκαφικής του δραστηριότητας, με την ανάληψη της υποβρύχιας έρευνας στο ναυάγιο του Ακρωτηρίου Ιρίων, στη νοτιοανατολική ακτή του Αργολικού κόλπου. Πρόκειται για ένα Κυπρομυκηναϊκό ναυάγιο της μεγάλης εποχής της Μυκηναϊκής θαλασσοκρατίας χρονολογούμενο στο τέλος του 13ου αιώνα π.Χ.

Είναι το πρώτο Μυκηναϊκό ναυάγιο που ερευνάται στην Ελλάδα, το τρίτο στην Ανατολική Μεσόγειο, μετά τα ναυάγια της Ιεράς Ακρας (Χελιδονίας) και του Ακρωτηρίου (Ulu Burun), στις νοτιοδυτικές ακτές της Μικράς Ασίας.

Το εύρημα των Ιρίων, γνωστό στο Ι.ΕΝ.Α.Ε. από την δεκαετία του '60, πήρε πρόσφατα απροσδόκητες διαστάσεις μετά την αναγνώριση ότι μέρος του φορτίου του πλοίου είναι Κυπριακό.

Η έρευνα στο ναυάγιο του Ακρωτηρίου Ιρίων αποτελεί φυσική συνέχεια, κατά κάποιο τρόπο, των ερευνών του Ινστιτούτου στη νήσο Δοκό, τόσο γιατί εντάσσεται στον ίδιο γεωγραφικό χώρο του Αργολικού, όσο και γιατί είναι σύγχρονο με τον Μυκηναϊκό οικισμό που ανασκάπτεται στο ακρωτήριο Μύτη Κομμένη του Δοκού.

Θα ήθελα να τελειώσω αυτό το σημείωμα με μία διαπίστωση. Το Ι.ΕΝ.Α.Ε., τα τελευταία χρόνια, παρουσίασε μία κατακόρυφη ανάπτυξη. Χρειάστηκε πολύς κόπος, σοβαρότητα και ανιδιοτελής αφοσίωση των ανθρώπων του για να περάσει τη δοκιμασία της καταξίωσής του. Η προσφορά του και οι δυνατότητές του είναι πια πέρα για πέρα φανερές. Αυτό που μένει για μια καρποφόρα και μακροχρόνια παρουσία του στο χώρο, είναι η αντιμετώπιση του από την Πολιτεία με μια σταθερή και γόνιμη λογική, καθώς και η πάντα απαραίτητη συνδρομή και στήριξή του από τον θεσμό της Χορηγίας.

Νίκος Τσούχλος
Μάρτιος 1993

**Η ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΤΑΚΤΙΚΩΝ
ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ I.EN.A.E. ΓΙΑ ΤΟ 1991**

Στις 5 Νοεμβρίου 1991 έγινε σε αίθουσα της Πολιτιστικής Εταιρείας "ΠΑΝΟΡΑΜΑ" η ετήσια Γενική Συνέλευση του I.EN.A.E. Προσήλθαν 47 τακτικά μέλη από τα 51 ταμιακώς εντάξει..

Τα θέματα στην ημερήσια διάταξη ήταν τα παρακάτω:

1. Απολογισμός έργου του έτους 1990.
2. Οικονομικός απολογισμός έτους 1990.
3. Προγραμματισμός έργου για το 1991.
4. Προϋπολογισμός για το 1991.
5. Τροποποίηση καταστατικού I.EN.A.E.
6. Ανακοινώσεις Δ.Σ. - συζήτηση.

Τον απολογισμό του έργου του Ινστιτούτου για το 1990 έκανε ο πρόεδρος του Δ.Σ. Νίκος Τσούχλος, ο οποίος ανακοίνωσε τα εξής:

"Οι πρώτοι μήνες του 1990 καταναλώθηκαν στην προετοιμασία της 2ης ερευνητικής περιόδου στη νήσο Δοκό και στην εξεύρεση χρηματοδότησης. Το Μάιο έγινε μονοήμερη αναγνωριστική έρευνα για τον επανεντοπισμό και την αξιολόγηση του αρχαίου ναυαγίου του ακρωτηρίου Ιρίων, υπό τη διεύθυνση του αρχαιολόγου Χαράλαμπου Πέννα. Τον Ιούνιο και τον Αύγουστο το Ινστιτούτο διεξήγαγε την 2η ανασκαφική περίοδο στο ναυάγιο του Δοκού και στον προϊστορικό οικισμό του νησιού, υπό τη διέύθυνση του αρχαιολόγου Γιώργου Παπαθανασόπουλου. Παράλληλα με την έρευνα συνεχίσθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπετσών η συντήρηση των ευρημάτων του Δοκού.

Μέσα στο 1990 εκδόθηκε το β' διπλό τεύχος του πρώτου τόμου του περιοδικού *ΕΝΑΛΙΑ* και ο πρώτος τόμος του *ΕΝΑΛΙΑ Annual*. Στο ίδιο διάστημα συνεχίσθηκαν οι προσπάθειες για την επαναπαραχώρηση από το ΥΠ.ΠΟ στο I.EN.A.E. τμήματος του κτηρίου της οδού Αγίων Ασωμάτων 11, για τη στέγασή του. Κατά τη διάρκεια του έτους, μέλη της ερευνητικής ομάδας του Δοκού έκαναν ανακοινώσεις για τα αποτελέσματα της έρευνας σε συνέδρια στο εξωτερικό".

Στη συνέχεια ο πρόεδρος αναφέρθηκε σε άλλες δύο υποβρύχιες έρευνες που έγιναν

**ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΑΠΟ 1.1.90 - 31.12.90**

ΕΣΟΔΑ	ΕΞΟΔΑ
1. Υπόλοιπο ταμείου (31.12.89):	1.984.189
2. Χορηγίες:	12.200.000
3. ΕΝΑΛΙΑ, συνδρομές, πωλήσεις, διαφημίσεις:	414.778
4. I.EN.A.E., συνδρομές, εγγραφές:	507.000
5. Συμμετοχή σε αμοιβές τρίτων:	375.000
6. Τόκοι από καταθέσεις:	83.661
	15.564.628
	15.564.628

στην Ελλάδα κατά το 1990, χωρίς τη συμμετοχή του Ινστιτούτου, αλλά υπό τη διεύθυνση μελών του. Η πρώτη αφορά την έρευνα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων στο ναυάγιο του γαλλικού πολεμικού πλοίου "La Thérèse", υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Μαρίας Αναγνωστοπούλου και του αρχιτέκτονα Νίκου Λιανού και η δεύτερη την έρευνα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης σε θαλάσσια περιοχή της Ζακύνθου, υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Κατερίνας Δελαπόρτα και του αρχαιολόγου Mensun Bound.

Αμέσως μετά ο Ν. Τσούχλος ανέγνωσε τον κατάλογο των χορηγών του Ινστιτούτου για το 1990, καθώς και τα ονόματα των νέων μελών. Μεταξύ των χορηγών του Ινστιτούτου για την έρευνα του Δοκού περιλαμβάνεται και η National Geographic Society, η οποία επιχορήγησε την έρευνα με το ποσό των 30.000 δολαρίων.

Τέλος, ο πρόεδρος του Ινστιτούτου ευχαρίστησε τους τ. προέδρους του I.EN.A.E. Χαράλαμπο Πέννα και Χάρη Τζάλα, τον πρώτο για την υποστήριξή του στις προσπάθειες του Διοικητικού

Συμβουλίου για την παραχώρηση του κτηρίου της Αγίων Ασωμάτων 11 και το δεύτερο για την εξασφάλιση χρηματοδότησης από το Υπουργείο Εσωτερικών για τις ανάγκες του εργαστηρίου συντήρησης στο Μουσείο Σπετσών.

Ακολούθησε ανακοίνωση του οικονομικού απολογισμού του I.EN.A.E. για το 1990 και ανάγνωση της έκθεσης της Εξελεγκτικής Επιτροπής. Η Συνέλευση ψήφισε ομόφωνα την απαλλαγή του Δ.Σ. από κάθε ευθύνη οικονομικής διαχείρισης για το 1990.

Στη συνέχεια ο πρόεδρος του I.EN.A.E. ανακοίνωσε στη Συνέλευση τον προγραμματισμό του Ινστιτούτου για το 1991.

- Έκδοση των δύο πρώτων τευχών της σειράς *ΕΝΑΛΙΑ Supplements*, η οποία αφορά στη δημοσίευση μελετών ή μονογραφιών. Το πρώτο τεύχος περιέχει την πιο ολοκληρωμένη μέχρι σήμερα δημοσίευση της έρευνας του ναυαγίου του Giglio, από τον αρχαιολόγο Mensun Bound, ο οποίος είναι και αντεπιστέλλον μέλος του I.EN.A.E. Στο δεύτερο τεύχος, που είναι αφερωμένο στον Peter Throckmorton, δημοσιεύεται μελέτη του Mensun Bound για την ανασκαφή

ενός ναυαγίου από τον Peter Throckmorton στα νησιά Falklands και άρθρο του Χαράλαμπου Κριτζά για το έργο του Throckmorton στην Ελλάδα.

- Οργάνωση και εκτέλεση της τρίτης ανασκαφής περιόδου στη νήσο Δοκό.

- Οργάνωση και εκτέλεση ολιγοήμερης επιφανειακής έρευνας στο ναυάγιο ακρωτηρίου Ιρίων.

Η Συνέλευση ενέκρινε ομόφωνα τον προγραμματισμό του Ινστιτούτου για το 1991.

Ακολούθησε εισήγηση του Διοικητικού Συμβουλίου για τροποποίηση ορισμένων άρθρων του καταστατικού του Ινστιτούτου. Ο γενικός γραμματέας Γιάννης Βήχος, ως εισηγητής, ανέφερε τα εξής για τους λόγους που οδήγησαν το Διοικητικό Συμβούλιο να προτείνει τροποποίηση του Καταστατικού:

"Κυρίως με την ανάληψη του μεγάλου έργου των ανασκαφών στη νήσο Δοκό, αλλά και λόγω των άλλων, συνεχώς αυξανόμενων δραστηριοτήτων του I.E.N.A.E. στον ερευνητικό, τεχνικό, εκδοτικό και άλλους τομείς, δημιουργήθηκε η ανάγκη ανάθεσης ειδικών έργων ορισμένου χρόνου σε μέλη του Ινστιτούτου ανάλογα με την ειδικότητά τους. Η ανάληψη τέτοιων έργων, όπως είναι η πολύχρονη συντήρηση, μελέτη και σχεδίαση των αρχαιολογικών ευρημάτων του Δοκού, μπορεί σε μερικές περιπτώσεις να εξασφαλισθεί μόνο με την καταβολή αποζημίωσης στα μέλη του Ινστιτούτου που θα εκτελέσουν έργα τέτοιου μεγέθους. Η καταβολή αποζημίωσης είναι ο μόνος τρόπος για να διασφαλισθεί η εκτέλεση σημαντικών έργων με επαγγελματική προσήλωση και σύμφωνα με τις γενικώς παραδεκτές προδιαγραφές. Είναι, παραδείγματος χάριν, αδύνατο να ζητήσει το Δ.Σ. σε μέλη του συντηρητέας αρχαιοτήτων να απασχοληθούν δωρεάν, για μεγάλα χρονικά διαστήματα, στο έργο της συντήρησης των ευρημάτων του Δοκού. μέσα στα πέντε χρόνια που υπολογίζεται ότι θα ολοκληρωθεί το έργο αυτό και μάλιστα σε περιοχή εκτός έδρας.

Για να γίνει δυνατό να ανατίθενται τέτοια ειδικά έργα ορισμένου χρόνου σε μέλη του Ινστιτούτου με αντίστοιχη αποζημίωση, είναι αναγκαία η τροποίηση μερικών άρθρων του Καταστατικού και η προσθήκη νέων παραγράφων".

Στη συνέχεια ο εισηγητής διάβασε μία προς μία όλες τις προτεινόμενες τροποποιήσεις, αφού προηγουμένων υπενθύμιζε στα μέλη της Συνέλευσης τι ορίζει το υπό τροποποίηση Καταστατικό.

Μετά την ανάγνωση κάθε προτεινόμενης τροποποίησης ακολουθούσε συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων που σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησε σε αλλαγή της διατύπωσης ή σε συμπλήρωση κάποιων τροποποιήσεων, οι οποίες τελικά τέθηκαν σε ψηφοφορία διατυπωμένες ως εξής¹:

Σελίδα -4-, άρθρο 9ο, Υποχρεώσεις των μελών, παράγραφος δ, τροποποιείται ως εξής:

δ) να παρέχουν την ηθική συνδρομή τους στην εξυπηρέτηση των σκοπών του Ινστιτούτου και σε περιπτώσεις τις προσωπικές τους υπηρεσίες εφόσον τους ζητηθούν.

Σελίδα -4-, άρθρο 9ο, Υποχρεώσεις μελών, προστίθεται η παράγραφος στ:

στ) Η προσωπική συμμετοχή των μελών στις δραστηριότητες του Ινστιτούτου είναι εθελοντική και γίνεται αμισθί. Σε περίπτωση, όμως, που ανατίθεται από το Διοικητικό Συμβούλιο η εκτέλεση ενός συγκεκριμένου ειδικού έργου ορισμένου χρόνου σε ένα ή σε περισσότερα μέλη του Ινστιτούτου, που να δικαιολογεί και αντίστοιχη αποζημίωση, τα μέλη αυτά οφείλουν να συμμορφώνονται προς τις αποφάσεις των συλλογικών οργάνων του Ινστιτούτου που είναι υπεύθυνα για την ανάθεση του έργου, τον καθορισμό και την έγκριση της αποζημίωσης.

Σελίδα -6-, άρθρο 12ο, παράγραφος 3, τροποποιείται ως εξής:

3. Στην πρώτη Συνεδρίαση κάθε έτους, το Διοικητικό Συμβούλιο αποφασίζει με ποιό ποσό οι χορηγοί του Ινστιτούτου θα ονομά-

ζονται δωρητές και πάνω από ποιό ποσό θα ονομάζονται ευεργέτες. Δωρέες, αληργονομιές και αληρηδοσίες πάνω από 200.000 δρχ. αναγόρευται σε ιδιαίτερο πίνακα και ανακοινώνονται στη Συνέλευση, εκτός αν ο δωρητής ή διαθέτει το έχει απαγορεύσει.

Σελίδα -6-, άρθρο 13ο, παράγραφος 1 τροποποιείται ως εξής:

1. Η χρηματική περιουσία του Ινστιτούτου, από όπου και αν προέρχεται, κατατίθεται με φροντίδα του Ταμία σε τραπεζικό λογαριασμό. Για να αντιμετωπίσει τρέχουσες ανάγκες ο Ταμίας φυλάσσει μετρητά μέχρι 300.000 (τριακόσιες χιλιάδες δραχμές).

Σελίδα -6-, άρθρο 14ο, Οικονομική Διαχείριση, μετά την παράγραφο 3, προστίθεται η παράγραφος 4 και οι παράγραφοι 4 και 5 γίνονται αντίστοιχα παράγραφοι 5 και 6:

4. Δαπάνες που αφορούν στην αποζημίωση μελών του Διοικητικού Συμβουλίου για την εκτέλεση συγκεκριμένου ειδικού έργου, για ορισμένο χρόνο, προϋποθέτουν έγκριση της Εξελεγκτικής Επιτροπής, ύστερα από εισήγηση του Διοικητικού Συμβουλίου και αποτελούν ιδιαίτερο εντός του προϋπολογισμού κεφάλαιο.

Σελίδα -9-, άρθρο 21ο, η πάραγραφος 3, τροποποιείται ως εξής:

3. Τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου επιτελούν λειτούργημα, και παρέχουν τις υπηρεσίες τους αμισθί για τα καθηκοντά τους που απορρέουν από το Καταστατικό.

Σελίδα -10-, άρθρο 25ο προστίθεται η πάραγραφος 4 και οι παράγραφοι 4 και 5 γίνονται αντίστοιχα παράγραφοι 5 και 6:

4. Οι αποφάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου

ειδικά για την ανάθεση συγκεκριμένου ειδικού έργου, για ορισμένο χρόνο σε ένα ή περισσότερα μέλη του Ινστιτούτου και στον καθορισμό της αντίστοιχης αποζημίωσής τους, λαμβάνονται με πλειοψηφία 2/3 των παρόντων μελών. Σε περίπτωση που ο ενδιαφερόμενος είναι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου, δεν έχει δικαίωμα ψήφου στη συγκεκριμένη λήψη απόφασης, η οποία στη συνέχεια πρέπει να εγκριθεί και από την Εξελεγκτική Επιτροπή πριν την ανάθεση του έργου.

Σελίδα -10-, άρθρο 26ο, μετά την πρώτη παράγραφο προστίθεται η παράγραφος 2 και η παράγραφος 2 γίνεται παράγραφος 3:

2. Το Διοικητικό Συμβούλιο είναι αρμόδιο να αποφασίζει και για την ανάθεση συγκεκριμένου ειδικού έργου, για ορισμένο χρόνο σε ένα ή περισσότερα μέλη του Ινστιτούτου και στον καθορισμό της αντίστοιχης αποζημίωσής τους, μετά από αμοιβαία συνεννόηση και συμφωνία.

Σελίδα -11-, άρθρο 27ο, στην παράγραφο 3, προστίθεται η φράση:

3. Ο Γενικός Γραμματέας, κάτω από τις άμεσες οδηγίες του Προέδρου, είναι ο προϊστάμενος των υπαλλήλων του Ινστιτούτου. Αναπληρώνει τον Γενικό Διευθυντή σε περίπτωση μη διορισμού, κωλύματος και μακράς απουσίας του τελευταίου. Παρίσταται στις συνεδριάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου και της Γενικής Συνέλευσης και τηρεί τα εξής βιβλία: α) Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου, β) Πρακτικών Γενικών Συνελεύσεων, γ) Μητρώο, δ) Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας, ε) Εισπράξεων και Πληρωμών και στ) Περιουσίας του Ινστιτούτου. Τα δύο τελευταία βιβλία τηρούνται σε συνεργασία με τον Ταμία.

Σελίδα -11-, άρθρο 27ο, η παράγραφος 5, τροποποιείται ως εξής:

Ο Γενικός Γραμματέας είναι βοηθός του Γενικού Γραμματέα και τον αναπληρώνει σε περίπτωση κωλύματος ή δικαιολογημένης απουσίας του τελευταίου σε όλα τα καθήκοντά του.

Σελίδα -12-, το 30ο άρθρο, τροποποιείται ως εξής:

Εξελεγκτική Επιτροπή

1. Η Γενική Συνέλευση μαζί με την εκλογή του Διοικητικού Συμβουλίου εκλέγει και την Εξελεγκτική Επιτροπή από τοία (3) μέλη του Ινστιτούτου που δεν είναι μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου. Όσοι επιθυμούν να υποβάλλουν υποψηφιότητα για να εκλεγούν μέλη της Εξελεγκτικής Επιτροπής, το δηλώνουν έγεγραφως προς τη Γραμματεία, πέντε τονλάχιστον μέρες πριν από την εκλογή. Από τους υποψηφίους εκλέγονται εκείνοι που παίρνουν κατά σειρά τους περισσότερους σταυρούς προτίμησης. Οι δύο (2) πρώτοι επιλαχόντες ονομάζονται αναπληρωματικά μέλη παίρνοντας κατά σειρά τις θέσεις μελών της Εξελεγκτικής Επιτροπής που θα κενωθούν.

2. Η Εξελεγκτική Επιτροπή έχει σαν έργο τον ετήσιο έλεγχο της διαχείρισης και γενικά των πεπραγμένων της Διοίκησης, καθώς και την σύνταξη και υποβολή ενώπιον της ετήσιας Γενικής Συνέλευσης σχετικής έκθεσης. Εγκρίνει ή απορρίπτει αιτιολογημένα την αποζημίωση προς μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου στο οποίο έχει ανατεθεί η εκτέλεση συγκεκριμένου ειδικού έργου, για ορισμένο χρόνο.

3. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου, των Γενικών Συνέλευσεων είναι στη διάθεση της Εξελεγκτικής Επιτροπής, καθώς και τα βιβλία διαχείρισης, η αλληλογραφία και το αρχείο του Ινστιτούτου, όπως και κάθε άλλο στοιχείο που της

χρησιμεύει για έλεγχο.

4. Εκτός από τον σύμφωνα με τα παραπάνω τακτικό ετήσιο έλεγχο, η Εξελεγκτική Επιτροπή με αίτηση του 1/4 τουλάχιστον των μελών του Ινστιτούτου, είναι υποχρεωμένη να διενεργήσει και έκτακτα έλεγχο, αποκλειστικά και μόνο για θέμα που αφορά στη διαχείριση της περιουσίας του Ινστιτούτου από το Διοικητικό Συμβούλιο. Το πόρισμα του ελέγχου κοινοποιείται τόσο προς το Διοικητικό Συμβούλιο, όσο και προς όλα τα μέλη.

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης των τροποποιήσεων το μέλος του Ι.ΕΝ.Α.Ε. Νίκος Λιανός έθεσε θέμα τροποποίησης του Καταστατικού των άρθρων που αφορούν στη διάρκεια της θητείας του Διοικητικού Συμβουλίου, προτείνοντας τη μείωσή της. Με την άποψη αυτή συνταχθήκαν και τα εξής μέλη του Ινστιτούτου: Χάρης Τζάλας, Βασίλης Κονιόρδος, Ελπίδα Χατζηδάκη και Σωτήρης Ρακόπουλος. Ακολούθησε συζήτηση κατά πόσο το θέμα είναι εντός ή εκτός ημερησίας διατάξεως και τελικά, ύστερα από δέσμευση του Δ.Σ. να φέρει το θέμα για συζήτηση στην επόμενη Γενική Συνέλευση, η συνέλευση αποφάσισε να προχωρήσει σε ψηφοφορία μόνο για τις προτεινόμενες τροποποιήσεις του Καταστατικού που αναφέρονται στην ημερησία διάταξη.

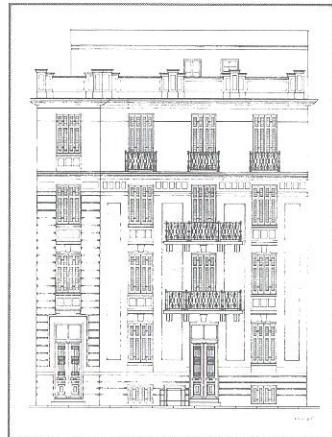
Στην ψηφοφορία έλαβαν μέρος 44 μέλη (στο μεταξύ είχαν αποχωρήσει 3 από τα παρόντα μέλη) τα οποία ομόφωνα αποφάσισαν υπέρ της τροποποίησης των άρθρων του Καταστατικού, όπως αυτά διατυπώθηκαν μετά από την εισήγηση και την συζήτησή τους και η συνέλευση έληξε.

Σημείωση:

1. Με πλάγιους χαρακτήρες σημειώνονται οι τροποποιήσεις σε κάθε άρθρο του Καταστατικού. Ό,τι είναι με όρθια γράμματα, καθώς και τα υπόλοιπα άρθρα του Καταστατικού παραμένουν ως έχουν.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

ΠΡΟΣ ΤΑ ΜΕΛΗ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ ΤΟΥ Ι.ΕΝ.Α.Ε.

Λόγω της καθυστέρησης της έκδοσης του παρόντος τεύχους που έγινε στις αρχές του 1993, έχουμε την ευκαιρία να ανακοινώσουμε, ότι με την υπ' αριθμ. ΥΠΠΟ/ΑΠΑΛΛ./Φ176/52079/1866 της 3ης Νοεμβρίου 1992 απόφαση της τέως Υπουργού Πολιτισμού κυρίας Άννας Ψαρούδα-Μπενάκη εγκρίνεται “η παραχώρηση της χρήσεως μέρους της επί της οδού Αγίων Ασωμάτων 11 στην Αθήνα ακινήτου του Δημοσίου στο Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών. Συγκεκριμένα, εγκρίνεται η προσωρινή παραχώρηση της χρήσεως του γ' ορόφου, του δωματίου και του υπογείου για την τοποθέτηση του εξοπλισμού του Ινστιτούτου”.

Με την παραπάνω απόφαση επιλύεται το ζωτικό αίτημα του Ι.ΕΝ.Α.Ε. για την παραχώρηση χώρων για τη στέγαση των Γραφείων, της Βιβλιοθήκης και άλλων τομέων δραστηριότητας του Ινστιτούτου που εκκρεμούσε επί σειρά ετών.

Το Διοικητικό Συμβούλιο και τα μέλη του Ινστιτούτου εκφράζουν τις θερμές ευχαριστίες τους στην τέως Υπουργό Πολιτισμού κυρία Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη, γιατί με την απόφασή της αυτή, το Ι.ΕΝ.Α.Ε. αποκτά επιτέλους τη στέγη που του έλειπε προς δρεσλος όλων των δραστηριοτήτων του και της σύνφριγξ των δεσμών του με τα μέλη του και των μελών μεταξύ τους.

Το κτήριο της οδού Αγίων Ασωμάτων 11 εξακολουθεί να βρίσκεται σήμερα υπό αναστήλωση και προβλέπεται η εγκατάσταση των Γραφείων του Ινστιτούτου να ολοκληρωθεί μέσα στην επόμενη διετία.

Πρόκειται για ένα μεγάλο και όμορφο κτήριο με ευρύχωρες αίθουσες και δωμάτια, στην περιοχή του Θησείου, μια περιοχή που συνεχώς αναβαθμίζεται τα τελευταία χρόνια.

Στην όψη του κτηρίου που εικονίζεται, είναι σημειωμένοι οι τρεις όροφοι των οποίων η χρήση παραχωρήθηκε στο Ινστιτούτο.

Σε προσεχές τεύχος των ΕΝΑΛΙΩΝ θα δημοσιευθεί εκτενές άρθρο με το ιστορικό του κτηρίου, κατόφρεις των ορόφων που θα στεγανθεί το Ινστιτούτο και μελέτη για τη διαμόρφωση των χώρων.

**ΥΠΟΒΡΥΧΙΑ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ
ΝΑΥΑΓΙΟ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ
ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΟ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟ ΙΡΙΩΝ**

**ΜΕΡΟΣ Α: Η ΥΠΟΒΡΥΧΙΑ ΕΡΕΥΝΑ
ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ**

Χαράλαμπου Πέννα και Γιάννη Βήχου

**ΜΕΡΟΣ Β: Η ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΚΑΙ
ΟΙ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ**

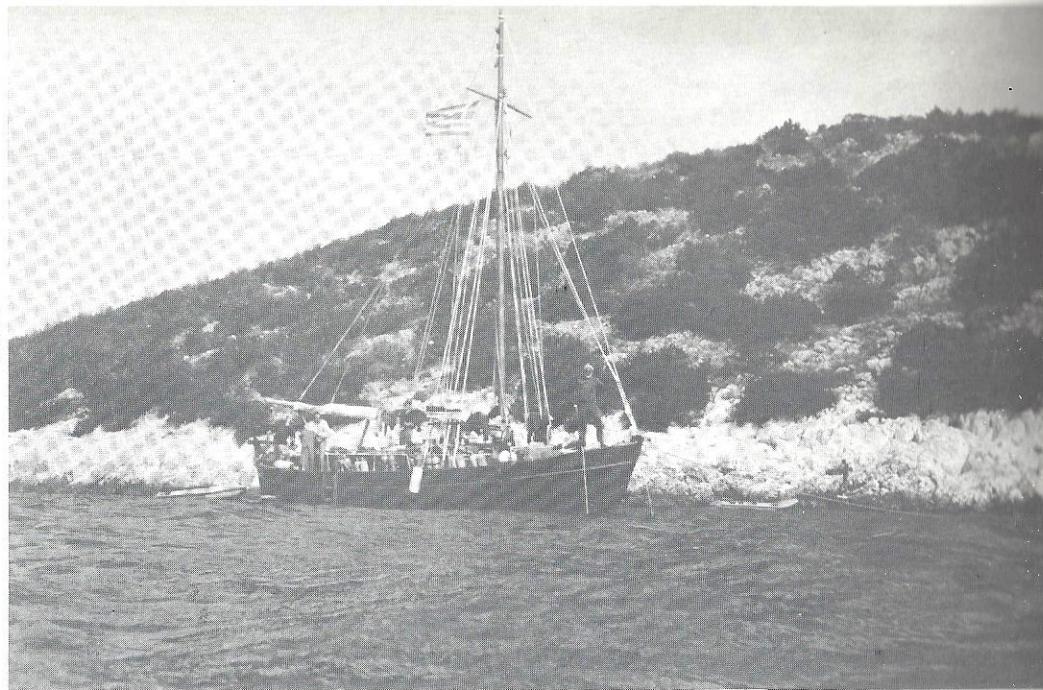
Γιάννου Λώλου

Κατά το διάστημα από 30 Σεπτεμβρίου έως 10 Οκτωβρίου 1991 πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα σε ναυάγιο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Ακρωτήριο Ιρίων από το Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών με τη συμμετοχή δεκαμελούς ερευνητικής ομάδας του Ινστιτούτου αποτελούμενη από το διευθυντή της έρευνας Χαράλαμπο Πέννα, αρχαιολόγο του ΥΠ.ΠΟ, τον Ηλία Σπονδύλη, αρχαιολόγο, εκπρόσωπο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, το Νίκο Τσούχλο, πρόεδρο του I.EN.A.E. και τεχνικό υπεύθυνο της έρευνας, το Φαίδωνα Αντωνόπουλο, αντιπρόεδρο του I.EN.A.E. και υπεύθυνο καταδύσεων, το Γιάννη Βήχο, αρχαιολόγο του I.EN.A.E., τον Χρήστο Αγουρίδη, αρχαιολόγο του I.EN.A.E., τη Lucy Blue, αρχαιολόγο, το Θάνο Αρώνη-Webb, αρχαιολόγο, τη Βάσω Κυριακοπούλου, τοπογράφο-μηχανικό και τον Παναγιώτη Καρρά, δύτη.

Για τις μετακινήσεις της ερευνητικής ομάδας προς και από το χώρο της έρευνας και ως πλωτή βάση για τις καταδύσεις, χρησιμοποιήθηκε το παραδοσιακό τρεχαντήρι "ΚΑΛΟΚΥΡΑ" (Εικ. 1), που ευγενώς παραχώρησε για την περίοδο της έρευνας ο Άδωνις Κύρου, μαζί με ένα μικρό ταχύπλοο σκάφος. Στην έρευνα σημαντική ήταν η συμβολή του ίδιου και του κυβερνήτη του σκάφους Διονύση Λέκα.

Εκτός από τα παραπάνω πλωτά μέσα, για τις ανάγκες της έρευνας χρησιμοποιήθηκε ο απαραίτητος εξοπλισμός, μέρος του οποίου διατέθηκε από τη Μονάδα Υποβρυχίων Καταστροφών (M.Y.K.) του Πολεμικού Ναυτικού, ενώ ο υπόλοιπος αποτελεί περιουσία του I.EN.A.E.¹

Φωτ. Γ. Βίλε

Εικ. 1. Το τρεχαντήρι "Καλοκυρά" πάνω από τον χώρο της έρευνας.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε ως συνέχεια της αναγνωριστικής έρευνας του 1990, κατά την οποία είχε επανεντοπισθεί το ναυάγιο και είχε προσδιορισθεί η έκτασή του. Είχαν, επίσης, φωτογραφηθεί χαρακτηριστικά επιφανειακά ευρήματα και είχε υλοποιηθεί ένα προχειρό σκαρίφημα-κάτοψη, με τα εντοπισμένα στο βυθό ευρήματα (βλ. ΕΝΑΛΙΑ II, 1/2, 1990, σελ. 6-8).

Οι κύριοι στόχοι της έρευνας του 1991 ήταν ο ακριβέστερος εντοπισμός και η οριοθέτηση του χώρου του ναυαγίου, η φωτογράφηση και αποτύπωση όλων των επιφανειακών ευρημάτων και η ανέλκυση όσων κινδύνευαν να κλαπούν, αλλά και εκείνων που θα βοηθούσαν στον προσδιορισμό του χαρακτήρα και στην χρονολόγηση του ευρήματος.

Οι πρώτες δύο ημέρες αφιερώθηκαν στην οργάνωση της έρευνας και σε επίσκεψη στο χώρο του ναυαγίου, ώστε να διερευνηθεί η καταλληλότερη θέση αγκυροβολίας του σκάφους².

"ΚΑΛΟΚΥΡΑ" για την καλύτερη υποστήριξη της έρευνας.

Το ακρωτήριο πάνω από το χώρο του ναυαγίου ονομάζεται Κάβο Ιρι (αρχ. Στρουθοῦς), ενώ η παραλία ΒΔ του ακρωτηρίου ονομάζεται Παραλία Ιρίων (αρχ. Άγριοι Λιμένες)².

Την Τετάρτη 2 Οκτωβρίου άρχισαν οι καταδύσεις δύτων πάνω του ναυαγίου και η πρώτη ομάδα (αποτελούμενη από τους Γ. Βήχο, Φ. Αντωνόπουλο και L. Blue), στη διάρκεια αναγνωριστικής κατάδυσης, επανεντόπισε το ακριβές σημείο του ναυαγίου και τα ευρήματα που είχαν επισημανθεί κατά την έρευνα του 1990. Κατά την κατάδυση η L. Blue εντόπισε δύο νέα ευρήματα, έναν μισθαμμένο αμφορέα που φαινόταν να σώζεται ακέραιος (Εικ. 2) και λαιμό πίθου, σε κατακόρυφη θέση στο βυθό (το σώμα φαινόταν να είναι σκεπασμένο από την άμμο) (Εικ. 3). Επίσης παρατηρήθηκε ότι στη θέση που είχε εντοπισθεί κατά το 1990 κατακόρυφα μισθαμμένος λαιμός πίθου, 4,5 μ. ΒΔ του κύριου

Εικ. 2.

Ο Μυκηναϊκός ψευδόστομος αμφορέας A8 στο χώρο του ναυαγίου.

πίθου στο κέντρο του χώρου (βλ. σκαρίφημα, ΕΝΑΛΙΑ II, 1/2, 1990, σελ. 7), βρέθηκε ανώτερο τμήμα πίθου με λαιμό, θαμμένο σε πλάγια θέση. Η ύπαρξη του ευρήματος αυτού δεν είχε γίνει αντιληπτή κατά το 1990. Υπάρχει περίπτωση να πρόκειται για το λαιμό πίθου που είχε εντοπισθεί το 1990, ο οποίος ίσως να μετακινήθηκε από παράνομο δύτη στην προσπάθειά του να τον ανελκύσει. Πιθανόν δηλαδή το συγκεκριμένο εύρημα του 1991 να πρέπει να ταυτισθεί με το εύρημα του 1990.

Η γενική διαπίστωση για την κατάσταση των ευρημάτων είναι η εξής: εκτός από τον μισοθαμμένο αμφορέα, πρέπει να σώζεται ολόκληρος (σπασμένος, όμως, σε δύο ή τρία κομμάτια) και ο μεγάλος πίθος στο κέντρο του χώρου (Εικ. 4 και 5), ενώ είναι ορατά μεγάλα τμήματα των υπολοιπών αγγείων. Όλα τα ευρήματα είναι λιγότερο ή περισσότερο θαμμένα στην άμμο, ενώ αρκετά από αυτά είναι και συσσωματωμένα στα βράχια.

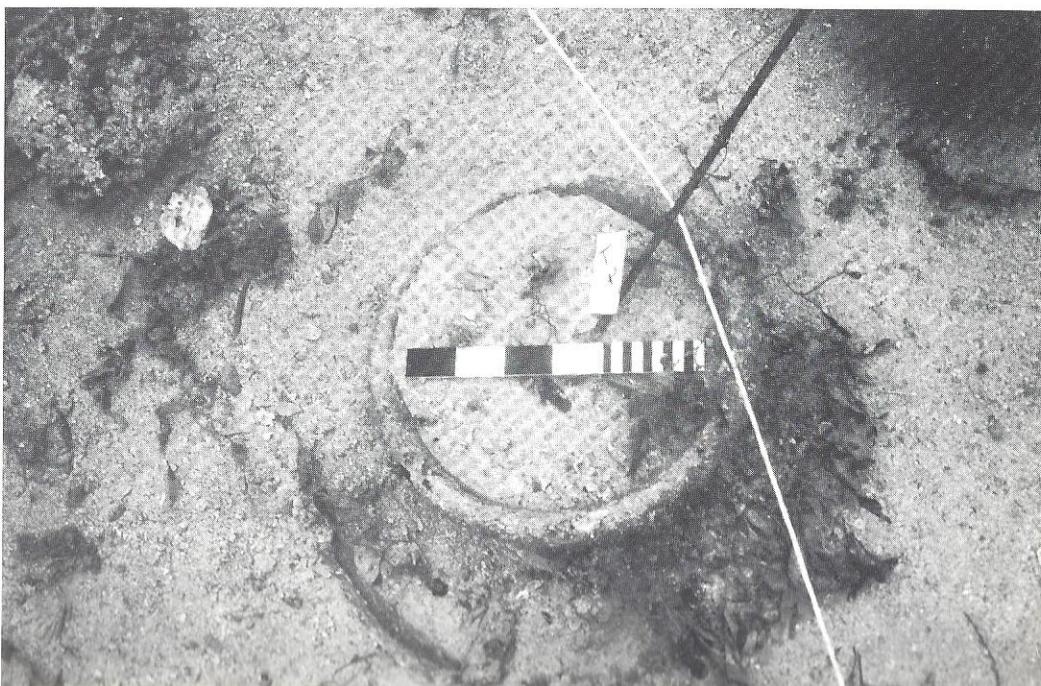
Η αναγνώριση του χώρου άρχισε 25 μ. Ν-ΝΑ και ολοκληρώθηκε 20 μ. περίπου Β-ΒΔ του ναυαγίου (Εικ. 6). Στα δυτικά έφθασε σε βάθος 28 μ. Σε όλες αυτές τις περιοχές (εκτός του περιμετρημένου χώρου) δεν εντοπίσθηκαν επιπλέον ευρήματα (βλ. κάτωψη του χώρου, σελ. 10, 11).

Τέλος, κατά τη διάρκεια της παραπάνω κατάδυσης, μετά την ολοκλήρωση της αναγνώρισης του χώρου, καρφώθηκαν στο βυθό και γύρω από τον χώρο της κύριας διασποράς των ευρημάτων, εννέα σιδερένιοι πάσσαλοι (αριθμημένοι από 1 έως και 9).

Κατά τις επόμενες καταδύσεις της ίδιας ημέρας συνδέθηκαν με σχοινί οι 9 πάσσαλοι και σχημα-

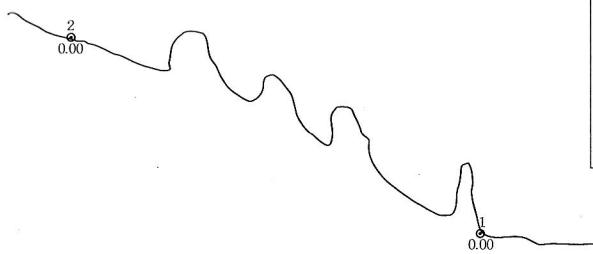
Φωτ. Ν. Τσούκας

Φωτ. Ν. Τσούκας

Εικ. 3.

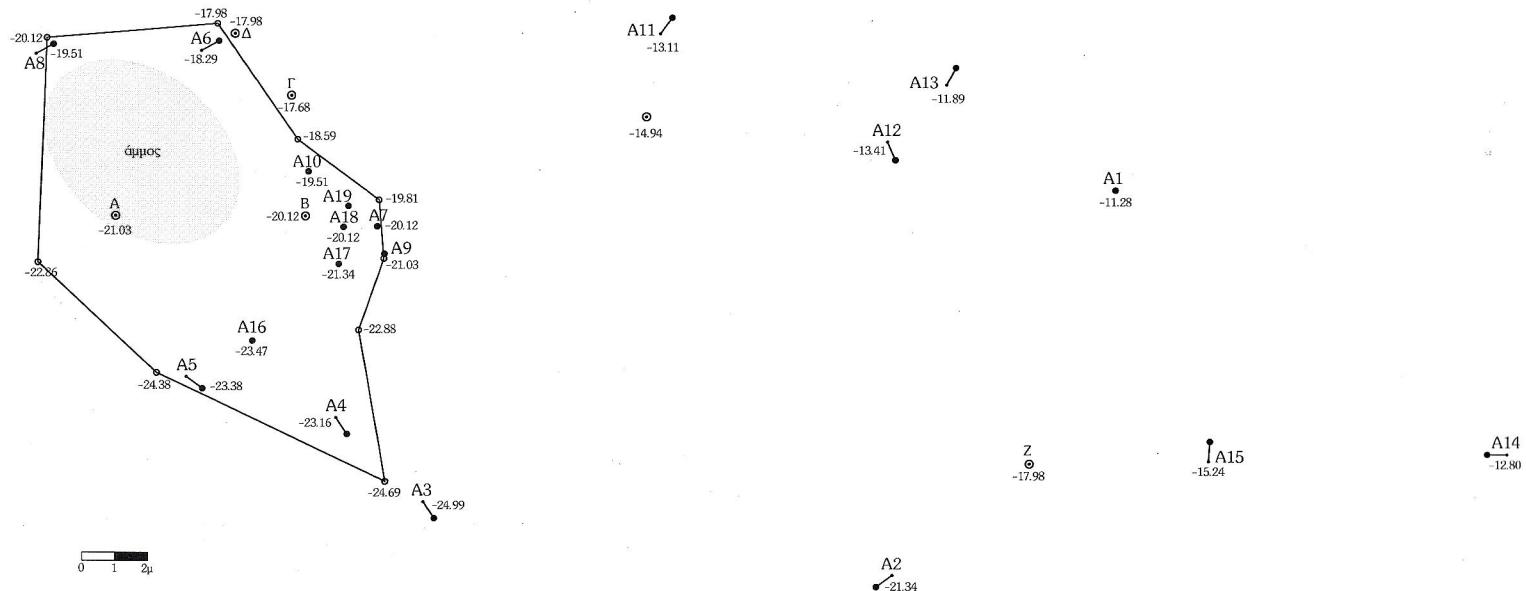
Ο θαμμένος λαιμός του Κυπριακού πίθου A7.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΣΗΜΕΙΟ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΑΓΓΕΙΟΥ

Τοπογραφικό διάγραμμα ολόκληρου του χώρου της έρευνας με τις θέσεις, τα βάθη και τον προσανατολισμό των ευρημάτων.

I.E.N.A.E.

1991

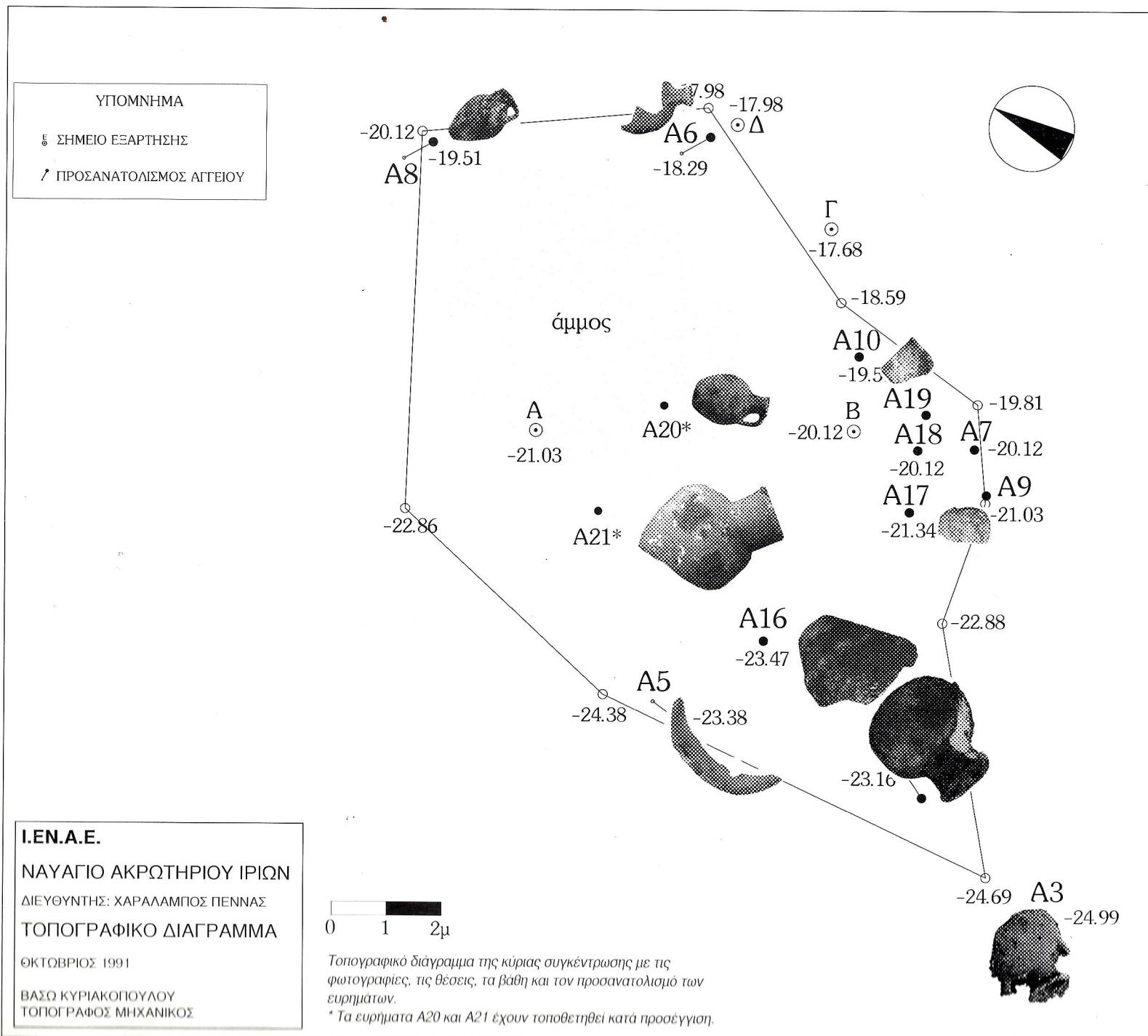
ΝΑΥΑΓΙΟ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΙΡΙΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1991

ΒΑΣΩ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΟΠΟΓΡΑΦΟΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΣ

Εικ. 4.

Ο Κυπριακός πίθος Α4 στο χώρο του ναυαγίου (λήψη από επάνω).

τίσθηκε περίμετρος γύρω από τον κυρίως χώρο της έρευνας. Εντοπίσθηκαν, επίσης, ορισμένα κεραμεικά ευρήματα μεταγενεστέρων χρόνων, βόρεια και ανατολικά του κυρίως χώρου και εκτός περιμέτρου (Εικ. 7 και κάτωφη του χώρου, σελ.10). Σημάνθηκαν κατά χώραν όλα τα ευρήματα (εντός και εκτός περιμέτρου) με αριθμημένες πινακίδες. Παρά τις δύο καταδύσεις που πραγματοποιήθηκαν με σκοπό τον επανεντοπισμό της λίθινης άγκυρας με τρεις οπές που είχε επισημάνει το 1974 ο αρχαιολόγος Χαράλαμπος Κριτζάς βόρεια της κύριας συγκέντρωσης ευρημάτων, αυτό δεν έγινε δυνατό.

Την Πέμπτη 3 Οκτωβρίου τοποθετήθηκαν 4 σημεία αναφοράς (Α, Β, Γ και Δ) εντός του οριοθετημένου χώρου και άρχισαν, με ευθύνη της τοπογράφου Βάσως Κυριακοπούλου, μετρήσεις με μετροτανία για την εξάρτηση των ευρημάτων, τον υπολογισμό των βαθών τους, καθώς και τον προσανατολισμό τους. Επίσης, τα ευρήματα και οι εργασίες στο βυθό φωτογραφήθηκαν από το Νίκο Τσούχλο (Εικ. 8).

Κατά τις επόμενες δύο ημέρες η κακοκαιρία δεν επέτρεψε τη συνέχιση της έρευνας. Την Παρασκευή, με τη βοήθεια του δημοσιογράφου Άδωνι Κύρου η ερευνητική ομάδα επισκέφθηκε οδικώς τον αρχαιολογικό χώρο στο χωριό Κάντια, όπου διακρίνονται επιφανειακά όστρακα Μυκηναϊκής εποχής. Επίσης στο χωριό Ιρια ζητήθηκαν πληροφορίες για πιθανές ανεπιθύμητες επισκέψεις στο χώρο του ναυαγίου πρόσφατα και παλαιότερα, πράγμα που φαίνεται ότι συνέβη τουλάχιστον μία φορά. Το Σάββατο, με οδηγό πάλι τον Άδωνι Κύρου, η ομάδα επισκέφθηκε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία της περιοχής, όπως το Γυφτόκαστρο, όπου

Εικ. 5.

Ο λαιμός του Κυπριακού πίθου Α 4 στο χώρο του ναυαγίου (λήψη από εμπρός).

Εικ. 6.

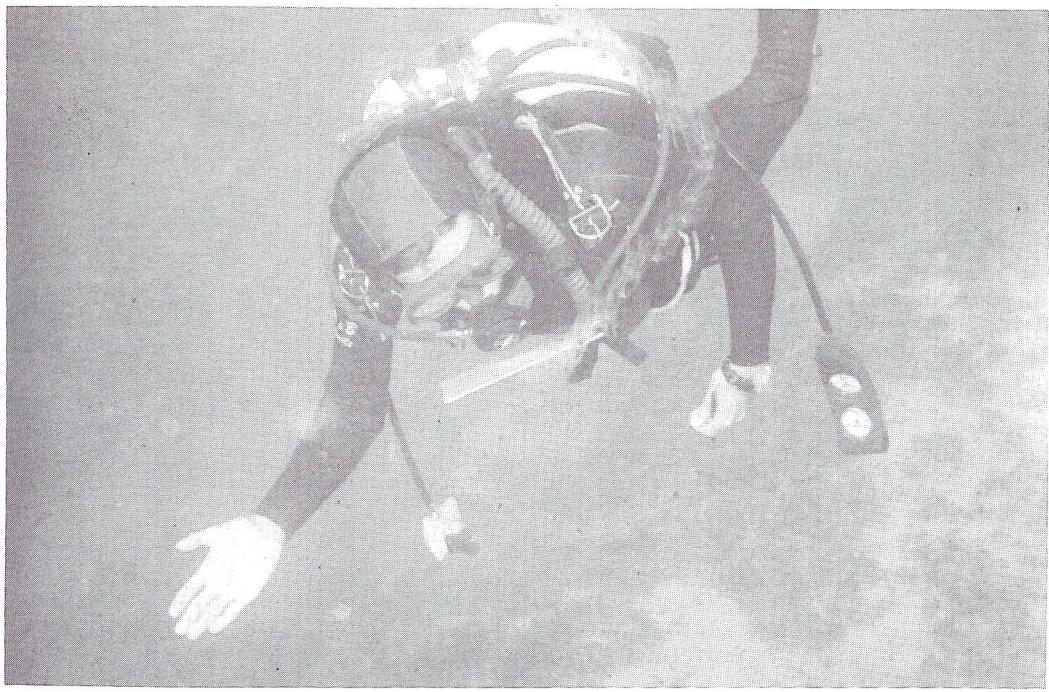
Αναγνώριση
του ευρύτερου χώρου γύρω από το βυθισμένο φορτίο.

υπάρχει σημαντική Μυκηναϊκή θέση και το Βοθίκι, όπου αρχαιολογικός χώρος Κλασικής προφανώς εποχής. Σε βάση(;) από γκριζωπό μάρμαρο υπάρχει η επιγραφή: [ῆρω]ος Κλαικοφόρο (Εικ. 12). Σχολιασμός του χώρου υπάρχει στο βιβλίο του Άδωνι Κύρου, Στο Σταυροδρόμι του Αργολικού, Αθήνα 1990, σελ. 214-5).

Την Κυριακή 6 Οκτωβρίου οι Ηλίας Σπονδύλης, Χρήστος Αγουρίδης, Βάσω Κυριακοπούλου και Θάνος Webb τοποθέτησαν δύο νέα σημεία αναφοράς, εκτός του περιμετρημένου χώρου (Ε και Ζ) και ολοκλήρωσαν τις μετρήσεις για την εξάρτηση των ευρημάτων (Εικ. 9). Ο διευθυντής της έρευνας Χαράλαμπος Πέννας και ο Φαίδων Αντωνόπουλος πραγματοποίησαν αναγνωριστική κατάδυση με σκοπό τη διερεύνηση του τρόπου αποκόλλησης των συσσωματωμένων στο βυθό ευρημάτων και την οργάνωση ανέλκυσης των ευρημάτων.

Κατά τις επόμενες δύο ημέρες φωτογραφήθηκαν όλα τα ευρήματα *in situ* και άρχισαν οι εργασίες αποκόλλησης των συσσωματωμένων ευρημάτων με σφυρί και καλέμι, εργασίες που επίσης φωτογραφήθηκαν (Εικ. 10).

Την Τετάρτη 9 Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε η ανέλκυση των ευρημάτων. Η γενική αρχή της ανέλκυσης σε συνεργασία με τον υπεύθυνο καταδύσεων και τους αρχαιολόγους, ήταν να ανελκύονται τα ευρήματα από τα βαθύτερα στα ρηχότερα σημεία του βυθού και με σειρά, από τα μεγαλύτερα στα μικρότερα. Τα κεραμεικά ευρήματα, κυρίως τμήματα από αμφορείς, πιθαμφορείς και μεγάλους πίθους, ανελκύονταν στο "ΚΑΛΟΚΥΡΑ" και αμέσως τυλίγονταν σε βρεγμένες λινάτσες και έπαιρναν αριθμό καταλόγου (Εικ. 11). Στη συνέχεια γινόταν σύντομη

Φωτ. Ν. Τσούλας

Φωτ. Ν. Τσούλας

Εικ. 7.

Ευρήματα με ταγενεστέρων χρόνων εκτός περιφέρου.

Φωτ. Γ. Βηγος

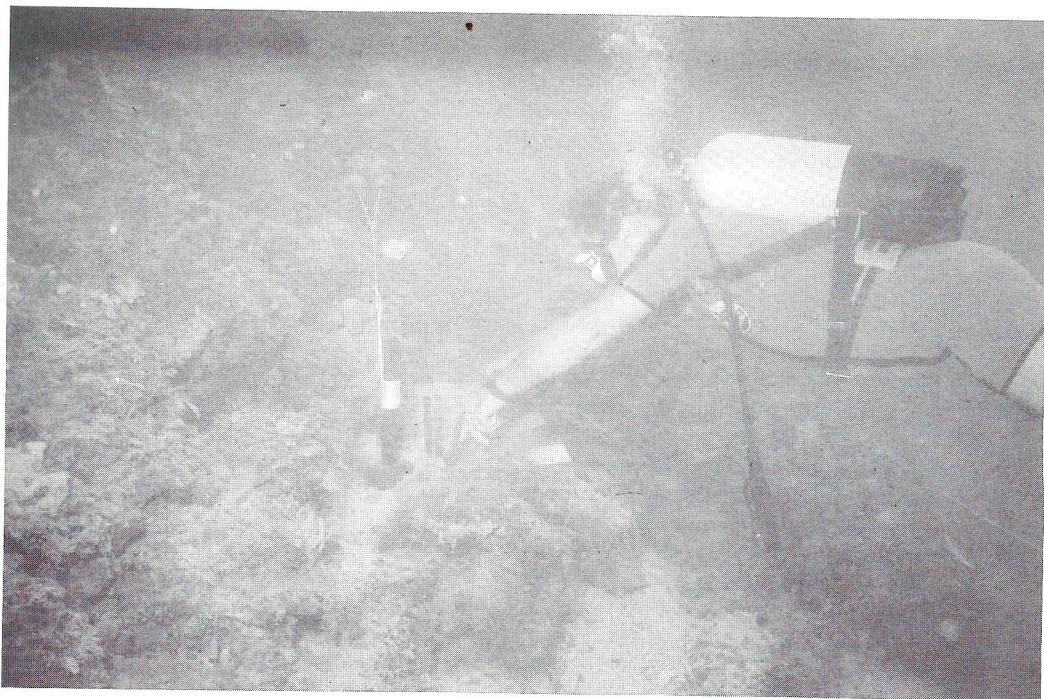
Φωτ. Γ. Βηγος

Εικ. 8.

Ο Κυπριακός πίθος A5 στον χώρο του ναυαγίου.

Εικ. 9.

Μετρήσεις για την εξάρτηση των θέσεων των ευρημάτων.

Φωτ. Γ. Βρύσας

Εικ. 10. Εργασίες για την αποκόλληση των συσσωματωμένων ευρημάτων.

Φωτ. Γ. Βρύσας

Εικ. 11. Η ερευνητική ομάδα και τα ανελκυσθέντα ευρήματα στο κατάστρωμα του "Καλοκυρά" καθ' οδόν προς το Μουσείο Σπετών.

περιγραφή των ευρημάτων και μέτρηση των διαστάσεων τους.

Με τέσσερις καταδύσεις ολοκληρώθηκε η ανέλκυση των αντικειμένων. Χρησιμοποιήθηκαν “αλεξίπτωτα” ανέλκυσης για μερικά από τα ευρήματα, λόγω του μεγάλου βάρους τους. Τα υπόλοιπα ανελκύσθηκαν μέσα σε διχτυωτές σακκούλες.

Πριν την ανέλκυση η Β. Κυριακοπούλου έκανε διοπτεύσεις του προσανατολισμού των ευρημάτων και ο Ν. Τσούχλος φωτογράφησε τις εργασίες.

Την Πέμπτη 10 Οκτωβρίου το “ΚΑΛΟΚΥΡΑ” απέπλευσε από το Τολό και μετέφερε τα ευρήματα στις Σπέτσες. Στο σκάφος επέβαιναν, εκτός του κυβερνήτη Διονύση Λέκα και του ιδιοκτήτη Άδωνι Κύρου, ο διευθυντής της έρευνας Χαράλαμπος Πέννας και ο εκπρόσωπος της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Ηλίας Σπονδύλης. Νωρίς το μεσημέρι το “ΚΑΛΟΚΥΡΑ” κατέπλευσε στις Σπέτσες και αμέσως τα ευρήματα μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Σπετσών, όπου παραδόθηκαν στο φυλακτικό προσωπικό και στη συντηρήτρια της Β' Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεοφανώ Σαραμαντή. Τα ευρήματα συνόδευε κατάλογος με συνοπτική περιγραφή τους. Η φύλαξη των ευρημάτων του ναυαγίου του Ακρωτηρίου Ιρίων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπετσών έγινε ύστερα από συνεννόηση με την προϊσταμένη της Εφορείας κα Ελένη Μανωλέσου, την οποία και ευχαριστούμε.

Μέσα στις επόμενες ημέρες, τα ευρήματα φωτογραφήθηκαν και τοποθετήθηκαν μέσα σε μεγάλες υδατοδεξαμενές από πλαστικό, που το I.EN.A.E. προμηθεύτηκε και έστειλε στο μουσείο. Τα ευρήματα παραμένουν μέσα σε νερό στο χώρο που η Β' Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έχει διαθέσει στο I.EN.A.E. στο ισόγειο του Μουσείου Σπετσών, μέχρι να ολοκληρωθούν οι εργασίες καθαρισμού, συντήρησης και αποκατάστασή τους.

Συνοπτικά, κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας στο ναυάγιο του Ακρωτηρίου Ιρίων, που έγινε από έρευνητική ομάδα του I.EN.A.E.

κατά το δεκαήμερο από 1/10 έως και 10/10/1991 πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

- Εντοπίσθηκε με ακρίβεια, οριοθετήθηκε και εξαρτήθηκε η θέση του ναυαγίου σε σχέση με το θαλάσσιο χώρο και τη στεριά.

- Σημάνθηκαν τα ευρήματα και αποτυπώθηκαν οι ακρίβεις θέσεις και τα βάθη τους (βλ. κάτοψη του χώρου, σελ. 10, 11).

-Έγινε φωτογράφηση των ευρημάτων *in situ*, χωριστά και κατά ομάδες, όπου αυτό ήταν δυνατό.

- Ανελκύσθηκαν όλα τα ορατά επιφανειακά ευρήματα που ενδεχομένως κινδύνευαν.

- Έγινε πλήρης καταγραφή των ανελκυσθέντων ευρημάτων και ασφαλής μεταφορά τους στο εργαστήριο συντηρήσεως αρχαίων του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπετσών, όπου ελήφθησαν και τα πρώτα μέτρα συντήρησής τους.

Πρώτα συμπεράσματα από την έρευνα

Από μία πρώτη εκτίμηση των αποτελεσμάτων της επιφανειακής έρευνας του 1991 στο ναυάγιο του Ακρωτηρίου Ιρίων σε συσχετισμό με τις παραπήρθεις που έγιναν από τις προγενέστερες έρευνες στο χώρο, τόσο το 1974 όσο και το 1990, προκύπτουν τα εξής προκαταρκτικά συμπεράσματα:

1. Σε μία υποθαλάσσια έκταση 900 m^2 περίπου που ερευνήθηκε στο βυθό του ακρωτηρίου Ιρίων, εντοπίσθηκε επιφανειακά ένας αριθμός από 25 κεραμεικά κυρίως ευρήματα που χρονολογούνται από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι τα βυζαντινά χρόνια.

2. Από τα παραπάνω, ξεχωρίζει μία ομάδα κεραμεικών ευρημάτων, συγκεντρωμένη σε ένα χώρο έκτασης 105 m^2 περίπου και σε βάθος που ποικίλλει από 20 έως και 28 μ. Την ομάδα αυτή χαρακτηρίζει τόσο η τυπολογική συγγένεια των επί μέρους ευρημάτων, όσο και η χρονολογική

τους σύμπτωση³.

3. Η παραπάνω συγκέντρωση αποτελείται από χρηστικά αγγεία μεγάλου ή μεσαίου μεγέθους, εμπορικών τύπων (αγγεία μεταφοράς ή αγγεία που “ταξιδεύουν”) και συγκεκριμένα από μεγάλους πίθους, πιθαμφορείς, βαθειές λεκάνες, μία πρόχοι και έναν μεγάλο ψευδόστομο Μυκηναϊκό αμφορέα εμπορικού τύπου.

4. Τα περισσότερα από τα αγγεία της ομάδας είναι Κυπριακής προέλευσης. Όλα τα ευρήματα χρονολογούνται στην Ύστερη Μυκηναϊκή εποχή, γύρω στο 1200 π.Χ.

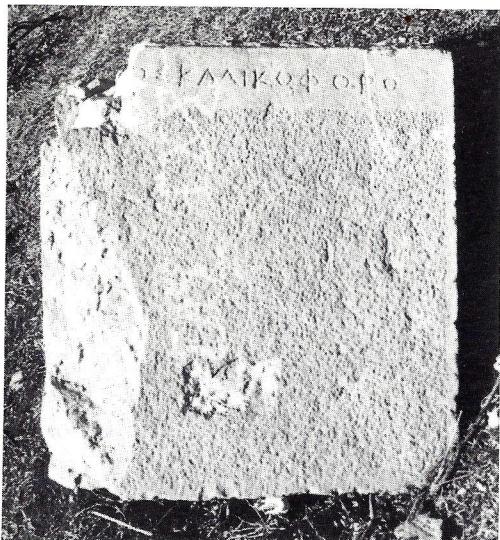
5. Η λίθινη άγκυρα με τρεις οπές που είχε εντοπίσει το 1974 πλησίον του χώρου ο Χαράλαμπος Κριτζάς, αποτελεί τυπικό δείγμα άγκυρας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

6. Όλα τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι στο βυθό του ακρωτηρίου Ιρίων εντοπίσθηκε μέρος του φορτίου ενός Κυπρομυκηναϊκού πλοίου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

7. Η παρουσία μεταγενεστέρων ευρημάτων στον ευρύτερο χώρο του ναυαγίου ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της συνεχούς διελεύσεως πλοίων από το ακρωτήριο Ιρίων, που σημαίνει απόρριψη μέρους φορτίου, θραυσμένων αγγείων ή και βύθιση πλοίων. Στην τελευταία περίπτωση δεν αποκλίεται στο χώρο του ακρωτηρίου Ιρίων να συνυπάρχουν ενδεχομένως λείψανα περισσοτέρων του ενός ναυαγίου, διαφορετικών εποχών.

8. Το ναυάγιο του ακρωτηρίου Ιρίων είναι ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα τόσο για τη μελέτη της ναυσιπλοΐας της εποχής, όσο και για τη διερεύνηση της μεταφοράς και της διακίνησης αγάθων στην Ανατολική Μεσόγειο.

9. Η διερευνητική ανασκαφική έρευνα που έχει προγραμματισθεί για το 1993 στο χώρο του ναυαγίου, είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί αναμένεται να δώσει περισσότερα στοιχεία για την προέλευση του ναυαγίου, το φορτίο του, αλλά και στοιχεία για τη ναυπηγική των πλοίων της εποχής.

Εικ. 12. Επιγραφή στο Βοθίκι (αρχ. Φιλανόριον).

Φωτ. Γ. Βήχος

Σημειώσεις:

1 Ο εξοπλισμός αυτός περιελάμβανε: ένα φουσκωτό σκάφος με εξωλέμβιο μηχανή 35HP (της M.Y.K.), 11 διπλές φιάλες καταδύσεων (7 του I.EN.A.E. και 4 της M.Y.K.), 3 μονές (του I.EN.A.E.), έναν αεροσυμπιεστή υψηλής πιέσεως (της M.Y.K.), 2 φωτογραφικές μηχανές NIKONOS III με φλάς, εργαλεία, καταδυτικό εξοπλισμό για 10 άτομα (του I.EN.A.E.).

2. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Κύρου 1990, σελ. 211.

3. Η παρουσία τμήματος μεταγενέστερου αμφορέα στο όριο της συγκεντρώσεως δεν αλλοιώνει την ομοιογένεια της και πρέπει να θεωρηθεί τυχαία απόρριψη.

ΜΕΡΟΣ Β: Η ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ Γιάννου Λώλου

Η προκαταρκτική μελέτη της κεραμεικής από το ναυάγιο των Ιρίων¹ έδειξε ότι το κεραμεικό σύνολο από την περιοχή της κύριας συγκέντρωσης των ευρημάτων στον βυθό αποτελεί μία από τις σπανιότερες και σημαντικότερες ομάδες κεραμεικής που έχουν γίνει έως τώρα γνωστές από τον θαλάσσιο χώρο της Ελλάδος.

Εύρημα καθοριστικής σημασίας για την επακριβή χρονολόγηση του ναυαγίου αποτελεί ο Μυκηναϊκός ψευδόστομος αμφορέας A8 (Εικ. 1, 5a), από χονδροειδή πηλό (coarse-ware stirrup-jar). Ελλιπής μόνον κατά το κατακόρυφο σωληνώτο στόμα του, ο αμφορέας αυτός συγκαταλέγεται στα ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία του ναυαγίου. Είναι υψηλός, με ωοειδές σώμα και μάλλον ακόσμητος (όπως φαίνεται, τουλάχιστον, προ του πλήρους καθαρισμού του). Πρόκειται περί εμπορικού ψευδόστομου αμφορέα, γνωστού Αιγαιαϊκού τύπου, δημοφιλούς κατά την Υστεροελλαδική/Υστερομινωϊκή IIIA και IIIB περίοδο, δηλαδή κατά τον 14ο και 13ο αιώνα π.Χ. (βλ. Furumark 1941, εικ. 9, σχήμα 164).

Ως προς το γενικό του σχήμα, ο αμφορέας A8 μπορεί να συγκριθεί με ψευδόστομους αμφορείς της χονδροειδούς κατηγορίας από την "Οικία του Εμπόρου του Οίνου" στις Μυκήνες², χρονολογούμενους στους Υστεροελλαδικούς IIIA-B χρόνους (βλ. Haskell 1981, 225 κ.ε.), με άλλους (του τέλους της Υστεροελλαδικής IIIB1 περιόδου) από την "Οικία του Εμπόρου του Ελαίου" στις Μυκήνες (βλ. Haskell 1981, 230 κ.ε.), καθώς και με πολλούς ενεπίγραφους ψευδόστομους αμφορείς από θέσεις στην Ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη, οι οποίοι, στο σύνολό τους, καλύπτουν την Υστεροελλαδική/Υστερομινωϊκή IIIA2-IIIB ή IIIB περίοδο (βλ. Catling κ.ά. 1980).

Ακόσμητοι ψευδόστομοι αμφορείς, πανομοιότυποι σχεδόν προς τον αμφορέα A8, είναι ένας αμφορέας Υστεροελλαδικών IIIA-IIIB χρόνων

Εικ. 1. Ο Μυκηναϊκός ψευδόστομος αμφορέας A8.

Φωτ. Γ. Βήχος

από την "Οικία του Εμπόρου του Οίνου" στις Μυκήνες (Haskell 1981, 230 (αρ. 10952), εικ. 3d, πίν. 43b) και ένα παράδειγμα του τέλους της Υστεροελλαδικής IIIB περιόδου από την Αποθήκη Ελαίου 32 του Ανακτόρου του Νέστορος στην Πύλο (Blegen και Rawson 1966, 403 (σχήμα 65a), εικ. 329 (αρ. 402), 389 (αρ. 402), 390: αρ. 402). Με βάση τα προαναφερθέντα παράλληλα για τον αμφορέα A8 και λαμβάνοντας υπ' όψιν το ειδικότερο (ωοειδές) σχήμα του σώματός του (επ' αυτού βλ. Haskell 1981, 234-35) και την γενική του εμφάνιση, ο ψευδόστομος αμφορέας των Ιρίων πρέπει να χρονολογηθεί στον ύστερο 13ο αι. π.Χ., πιθανότατα προς το τέλος του, εάν όχι ακριβώς στο τέλος του.

Ως ενάλια ευρήματα, εμπορικοί αμφορείς του υψηλού τύπου από χονδροειδή πηλό απαντούν από το ακρωτήριον (*Ulu Burun*) της Λυκίας (για παράδειγμα βλ. Bass 1987, 715) έως τη νήσο Filicudi βορείως της Σικελίας (Cavalier και Vagnetti 1982, 138 (αρ. 11), πίν. XLVII : 11).

Ο υψηλός ψευδόστομος αμφορέας από το ναυάγιο των Ιρίων είναι το τρίτο παράδειγμα του είδους από τον θαλάσσιο χώρο της νότιας

Αργολίδας που έρχεται στην επιφάνεια. Τα άλλα δύο περιλαμβάνουν το ψευδόστομό αμφορέα από τον χώρο της υποβρύχιας έρευνας του I.EN.A.E. στην Μύτη Κομμένη του Δοκού³ και το ανώτερο τμήμα αμφορέα της ίδιας κατηγορίας, εντοπισμένο στην θαλάσσια περιοχή της Κόστας, απέναντι από τις Σπέτσες (γνωστό σε εμάς από πληροφορίες του κ. Άδωνι Κύρου' με ύψος ψευδόστομίου 5,5 εκ. και διάμετρο δίσκου ψευδόστομίου 9 εκ.). Τα

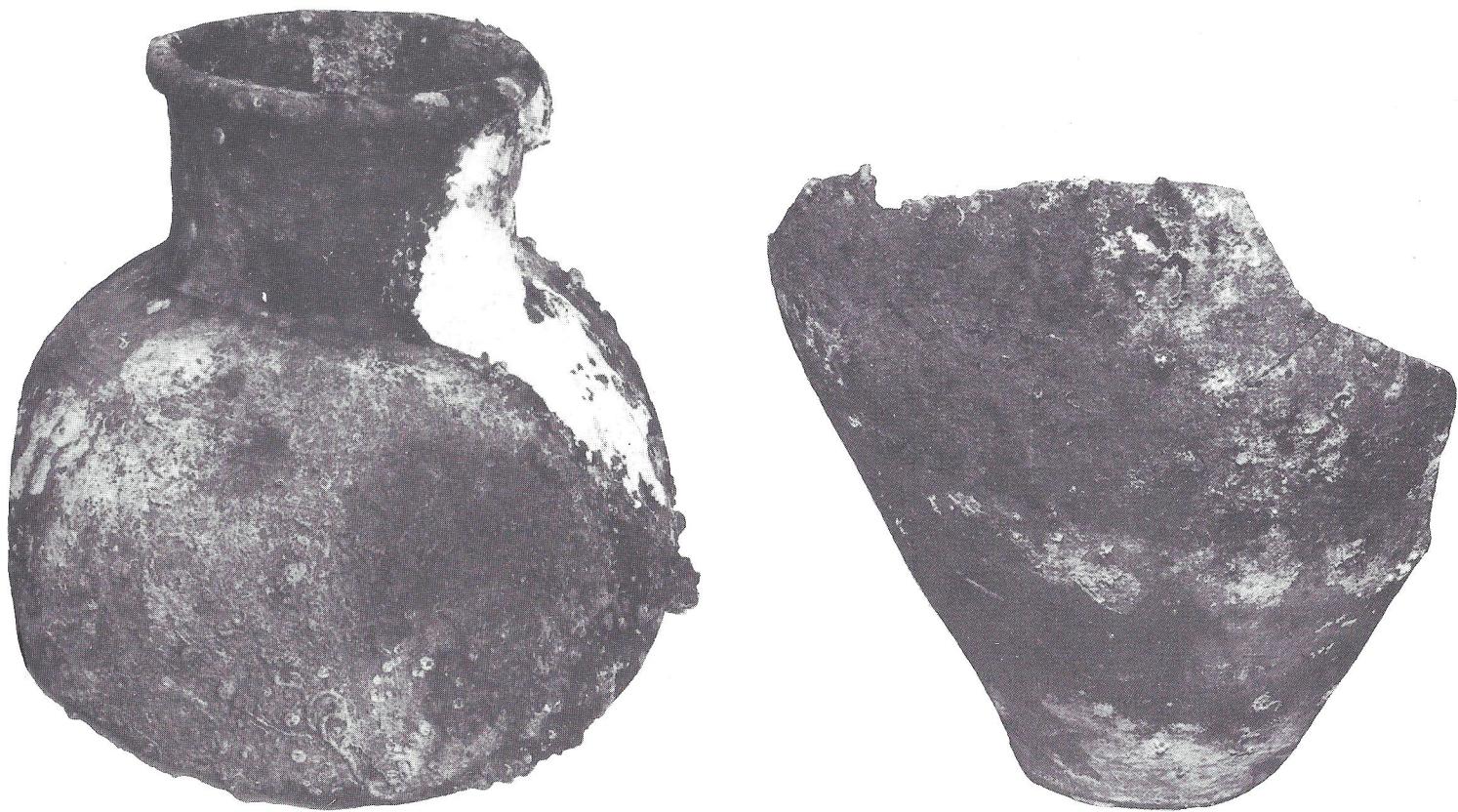
Εικ. 2. Ανώτερο τμήμα πιθαμφορέα με δύο οριζόντιες λαβές στον ώμο (Α3).

Φωτ. Ε. Βίβλης

σημεία ευρέσεως των τριών αυτών παραδειγμάτων στον βυθό της θάλασσας της νότιας Αργολίδας (Δοκός, Κόστα, Ιρία) δίδουν, κατά κάποιο τρόπο, και τα "στίγματα" της πορείας των πλοίων στήν περιοχή αυτή κατά τους ύστερους Μυκηναϊκούς χρόνους.

Εκτός από τον ψευδόστομο αμφορέα Α8, στο υλικό από τον κυρίως χώρο του ναυαγίου (από την οριοθετημένη, δηλαδή, περιοχή), περιλαμβάνονται και τμήματα δύο μεγάλων ακόσμητων αγγείων Μυκηναϊκής γενικώς εμφάνισης: Το ανώτερο ήμισυ καλοσχηματισμένου πιθαμφορέως (Α3), με δύο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές στον ώμο (Εικ. 2, 5β), του οποίου έχει δημοσιευθεί και φωτογραφία στο βυθό (Πέννας 1990, 8, εικ. 3), καθώς και μεγάλο όστρακο από τον ώμο πιθαμφορέως του ίδιου τύπου, που διασώζει την μία οριζόντια λαβή (Α6:1). Και τα δύο παραδείγματα του σχήματος μπορούν, με αρκετή ασφάλεια, να τοποθετηθούν στον χρονικό ορίζοντα του ύστερου 13ου αι. π.Χ. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι δύο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές στον ώμο μεγάλων αγγείων αυτής της κατηγορίας, αν και πολύ σπανιότερες από τις συνήθεις τρείς ή τέσσερις οριζόντιες ή κατακόρυφες λαβές, δεν είναι άγνωστες επάνω σε πιθαμφορείς Υστερομυκηναϊκών χρόνων (για παραδείγματα υστάτων Υστεροελλαδικών IIIB χρόνων από το Δωμάτιο 38 του Ανακτόρου του Νέστορος στην Πύλο βλ. Blegen και Rawson 1966, 395, σχήμα 56, εικ. 330: αρ. 601, 611, 384: αρ. 611, 601)⁴.

Πέραν της παρουσίας αγγείων μεταφοράς Μυκηναϊκών-Ελλαδικών τύπων στο κεραμεικό υλικό που ανασύρθηκε, απροσδόκητη εξέλιξη στην πορεία της έρευνάς μας, με μεγάλες μάλιστα προεκτάσεις, αποτέλεσε η αναγνώριση αγγείων καθαρώς Κυπριακού τύπου στο κεραμεικό σύνολο από τον βυθό των Ιρίων. Πρόκειται για τους πίθους Α4:1-5, Α5:1 και Α7, που βρέθηκαν στον χώρο της κύριας διασποράς των

Εικ. 3. Το ανώτερο ήμισυ του Κυπριακού πίθου A4. Εικ. 4. Το κατώτερο τμήμα του Κυπριακού πίθου A4.

ευρημάτων⁵, και την μεγάλη ακέραιη πρόχοι A20, που είχε, ευτυχώς, διασωθεί προ ετών από τον χώρο του ναυαγίου, από τον Νίκο Τσούχλο⁶. Τα αγγεία αυτά έχουν τόσα πολλά και τόσο εντυπωσιακά παράλληλα από την Μεγαλόνησο, ώστε να μην αφήνουν καμμία αμφιβολία ότι είναι αγγεία Κυπριακής προέλευσης. Η πρώτη αυτή διαπίστωση αναμένεται να τεκμηριωθεί και με την πετρογραφική εξέταση του πηλού τους σε ειδικό εργαστήριο, όπως έχει ήδη γίνει και με άλλα Κυπριακά κεραμεικά προϊόντα που βρέθηκαν εκτός Κύπρου (βλ. Ferrarese Ceruti, Vagnetti και Lo Schiavo 1987,

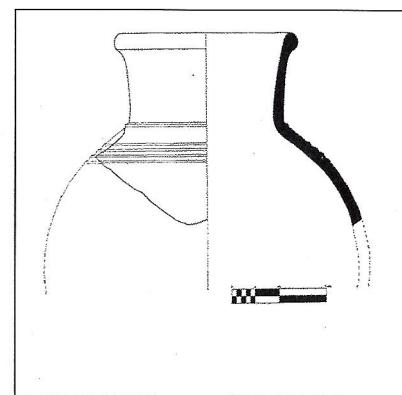
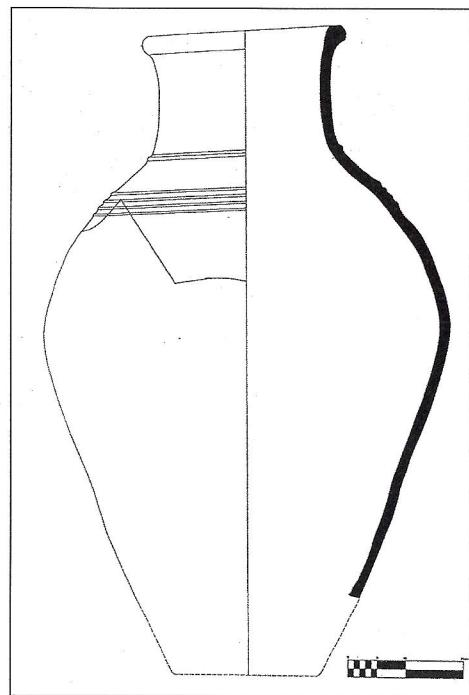
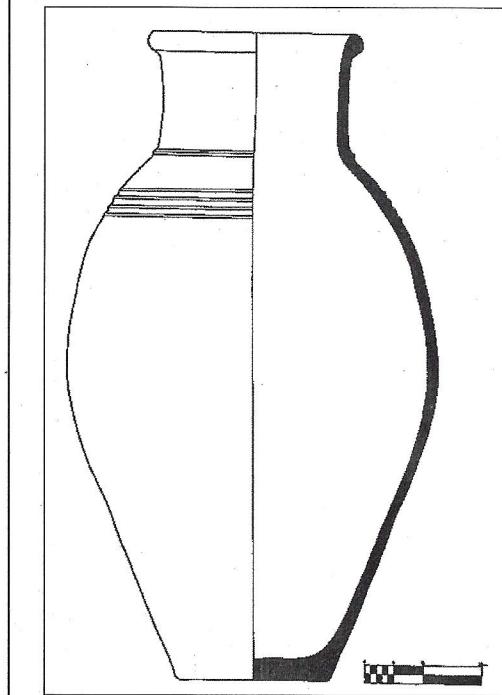
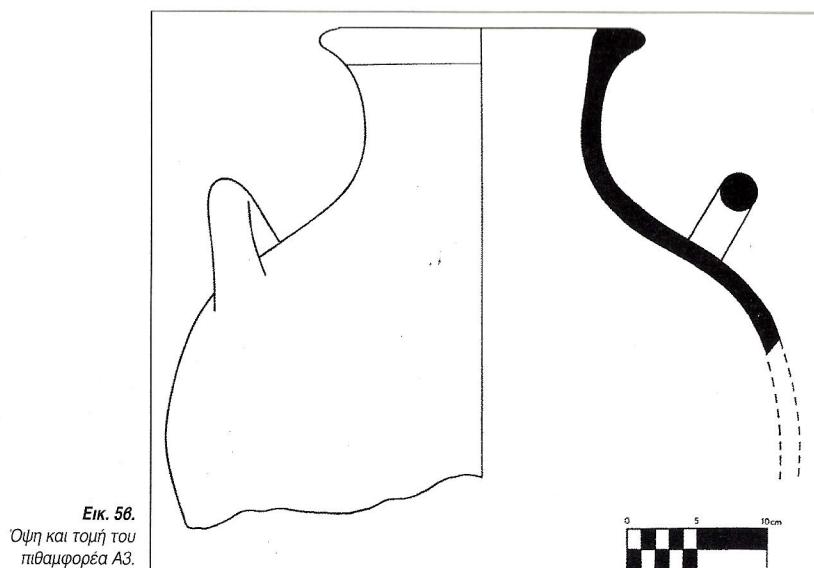
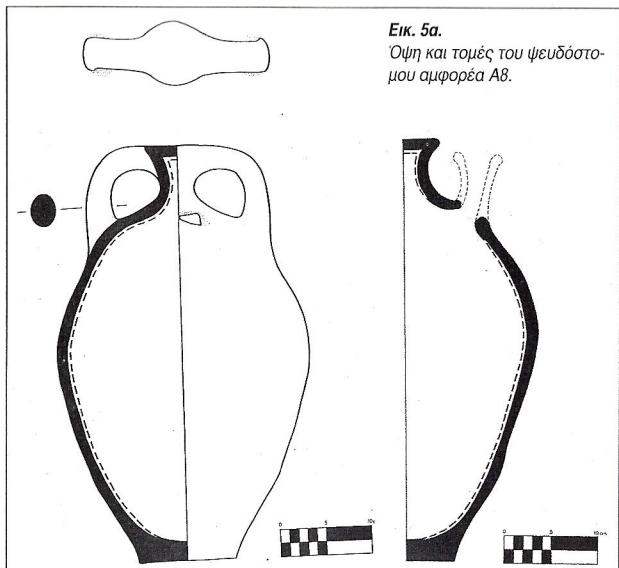
εικ. 2.5· Jones και Day 1987).

Οι πίθοι A4 (Εικ. 3, 4 και 5γ), A5 (Εικ. 5δ) και A7 (Εικ. 5ε) έχουν ωοειδές ή κωνικό-ωοειδές σώμα, κυλινδρικό γενικώς λαιμό και παχύ καλοδιαμορφωμένο χείλος και στερούνται λαβών. Φέρουν χαρακτηριστική πλαστική ταινία-δακτύλιο στη βάση του λαιμού, καθώς και οριζόντια πολλαπλή ανάγλυφη ταινία-ζώνη στον ώμο, η οποία έχει επιτευχθεί με την χρησιμοποίηση τριών δακτύλων.

Οι πίθοι των Ιρίων βρίσκουν ακριβέστατα

παράλληλα σε χαρακτηριστικούς Κυπριακούς πίθους της Υστεροκυπριακής ΙΙΓ περιόδου και των αρχών της Υστεροκυπριακής ΙΙΙΑ από θέσεις, όπως η θέση Μύρτου-Πηγάδες, η Πύλα-Κοκκινόκρεμος, η θέση Μάα-Παλαιόκαστρο, αλλά και η Ugarit στη Συρία (βλ. Catling 1957, εικ. 24:359· Karageorghis και Demas 1984, πίν. XXI:18A, XXII:19, XLI:19, 18A· Karageorghis και Demas 1988, πίν. LXII:462, CLXXXIV:462· Schaeffer 1949, εικ. 86: 22, 23, 27, 29, πίν. XXXI:2).

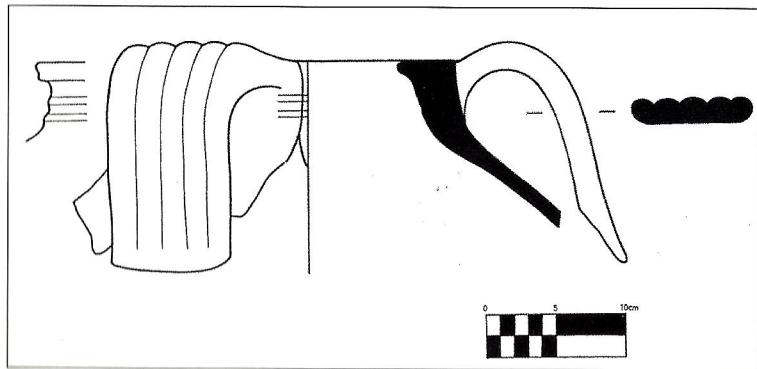
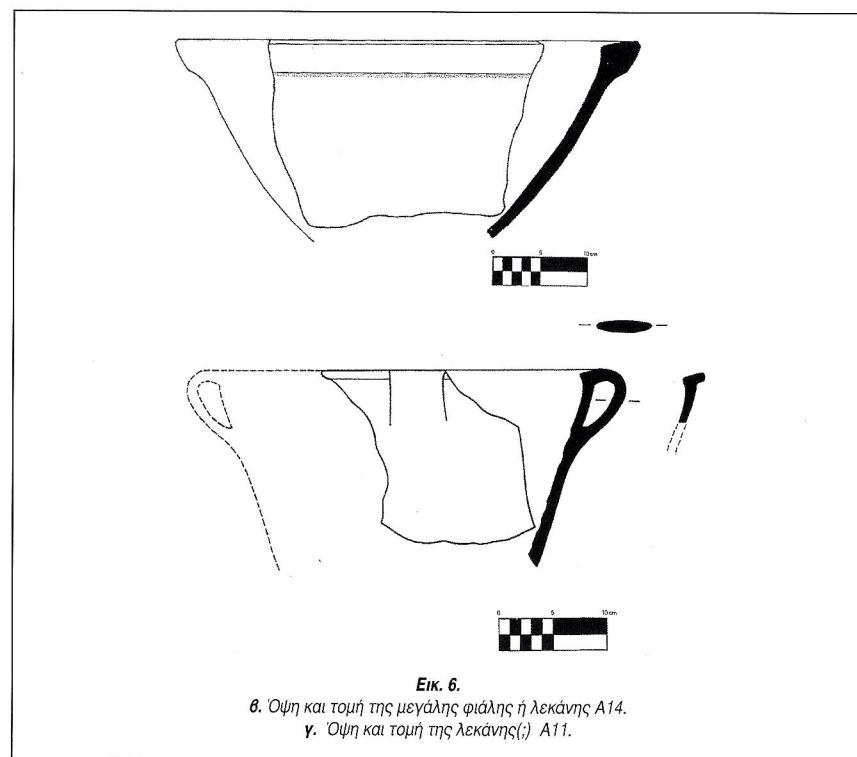
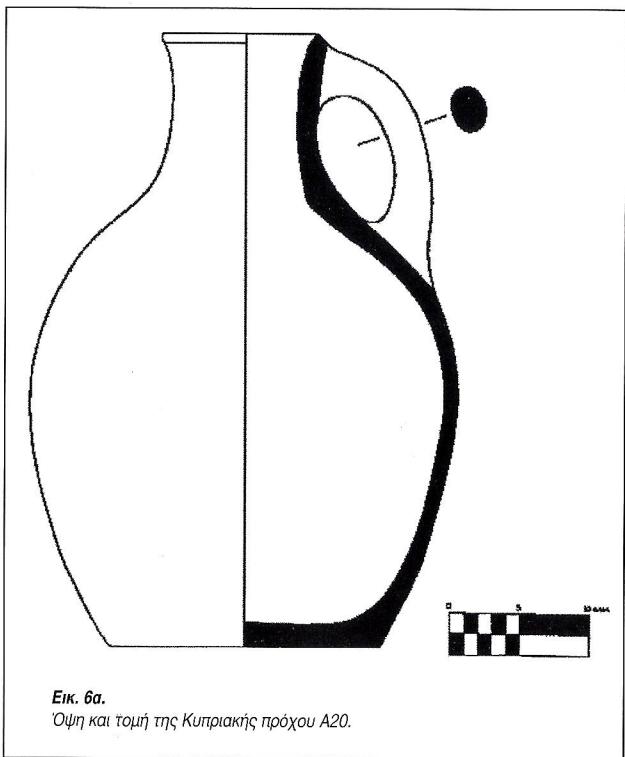
Πίθοι, άωτοι ή δίωτοι, με απιόσχημο ή ωοειδές

Εικ. 5γ, δ, ε.
Όψεις και τομές των Κυπριακών πίθων A4, A5 και A7.

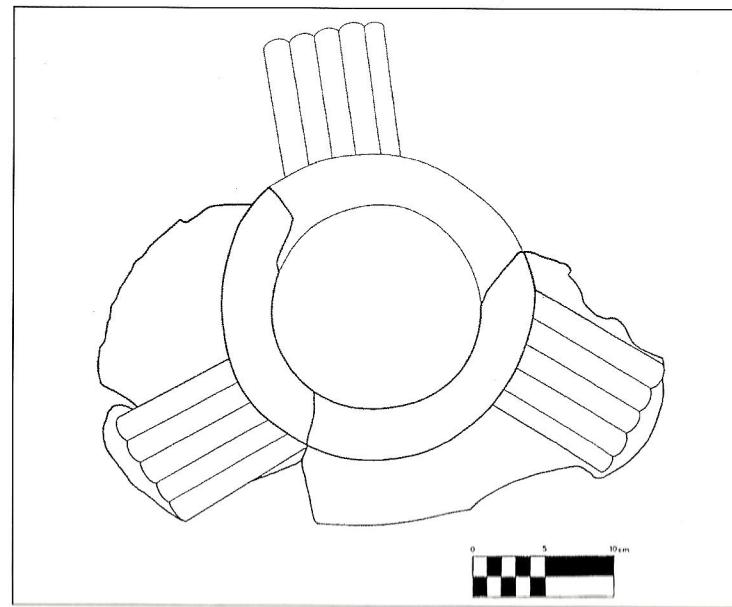
Εικ. 5.

Σχέδια: Τόνια Κουτσουράκη

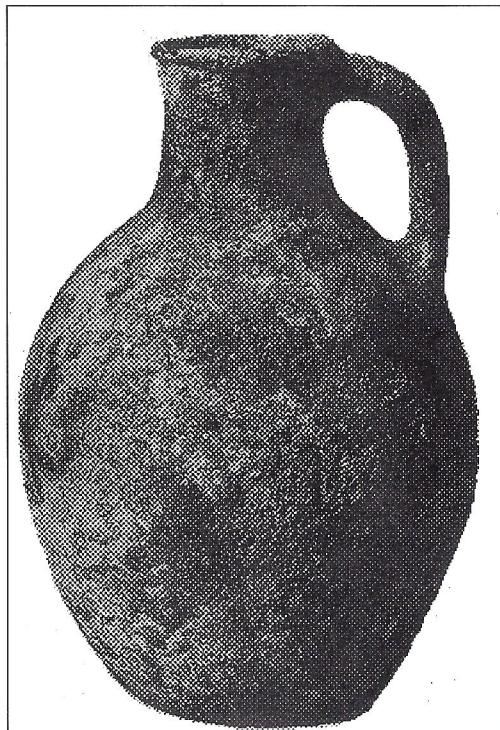
Σχέδια: Τόνια Κουτσουράκη

EIK. 6δ, ε.
Τομή και όψεις του τρίωτου αμφορέα A2/15.

σώμα και με διακόσμηση αποτελουμένη από μία οριζόντια πολλαπλώς ανάγλυφη ζώνη ("ζωνάρι") στον ώμο ή, πολύ συχνά, από δύο οριζόντιες ζώνες ομοίου τύπου με ενδιάμεση κυματοειδή στο σώμα, παρουσιάζουν μεγάλη διάδοση στην Κύπρο, ιδιαίτερα κατά τον 13ο αι. π.Χ. (βλ. Åström 1972, 259-264, εικ. LXXII: 6· Καραγιώργης 1992, 8, για πρόσφατα παραδείγματα από την Καλαβασσό). Τους βρίσκουμε, μάλιστα, να "διανύουν" μεγάλες αποστάσεις στη Μεσόγειο, από την Ugarit στην ακτή της Συρίας έως την θέση Antigori της Σαρδηνίας (βλ. Schaeffer 1949, εικ. 86: 21, 22, 23, 27, 28, 29· Ferrarese Ceruti, Vagnetti και Lo Schiavo 1987, 19, 36, εικ. 2.5· Καραγιώργης 1992, 8).

Η υψηλή ακόσμητη πρόχους A20 (Εικ. 7, 6α) χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από το μεγάλο βάρος της, το ογκώδες σώμα της, την πλατειά βάση της και τον στενό, σε σχέση με το σώμα της, λαιμό. Όσον αφορά στο ειδικό σχήμα της, το οποίο απουσιάζει τελείως από το γνωστό σχηματολόγιο της Υστερομυκηναϊκής κεραμεικής,

Εικ. 7. Η ακέραιη Κυπριακή πρόχους A20.

Εικ. 8. Άποψη της πεδιάδας των Ιρίων από την θέση του προϊστορικού οικισμού στο οπημερινό χωριό των Ιρίων. Στο βάθος αριστερά, το Τολό.

αλλά και στην γενική της εμφάνιση, η πρόχους αυτή βρίσκεται κοντινά έως ακριβή παράλληλα σε εκδοχές πρόχων Υστεροκυπριακών IIΓ ή IIΓ/IIIΑ χρόνων, από Κυπριακές θέσεις, όπως ο Άγιος Ιάκωβος, η θέση Μύρτου-Πηγάδες, το Κίτιον και οι θέσεις Πύλα-Κοκκινόκρεμος και Μάα - Παλαιόκαστρο (βλ. Gjerstad 1934, πίν. LXVI :1 [επάνω σειρά, δεύτερο αγγείο]· Catling 1957, εικ. 22: 305 - 307 (Plain White Jugs)· Karageorghis και Demas 1985, πίν. LXII: 230/2· Karageorghis και Demas 1984, πίν. XXXVII: 1, 24, 45, 50, 88Α, 128· Karageorghis και Demas 1988, πίν. LX: 550, CXCΙ : 550, CXCV: 615, Bothros 1/2, CXCVI : 432· επίσης Åström 1972, εικ. LXXII: 5).

Δύο μερικώς σωζόμενα αγγεία ανοικτού σχήματος, η ευμεγέθης φιάλη ή λεκάνη Α14 (Εικ. 6β) και η λεκάνη(;) Α11(Εικ. 6γ), προερχόμενα από σημεία εκτός της θεωρούμενης συγκεντρώσεως των κεραμεικών ευρημάτων, είναι πολύ πιθανόν να αποδειχθούν και αυτά Κυπριακά (μετά τον πλήρη καθαρισμό τους και την απαρίτητη εργαστηριακή εξέταση του πηλού τους)⁷. Ας σημειωθεί ότι τα ειδικότερα σχήματά τους, που δεν παρουσιάζουν ομοιότητες με σχήματα ακόσμητων λεκανών των Υστεροελλαδικών IIIΒ χρόνων, γνωστών από Πελοποννησιακές θέσεις, πλησιάζουν πολύ τα σχήματα σύγχρονων, γενικώς, μεγάλων φιαλών ή λεκανών από θέσεις στην Κύπρο, ιδιαίτερα τα σχήματα ορισμένων παραδειγμάτων από το ιερό στην θέση Μύρτου-Πηγάδες (Catling 1957, εικ. 21 και 22, Plain White Bowls) και την Πύλα-Κοκκινόκρεμο (Karageorghis και Demas 1984, πίν.

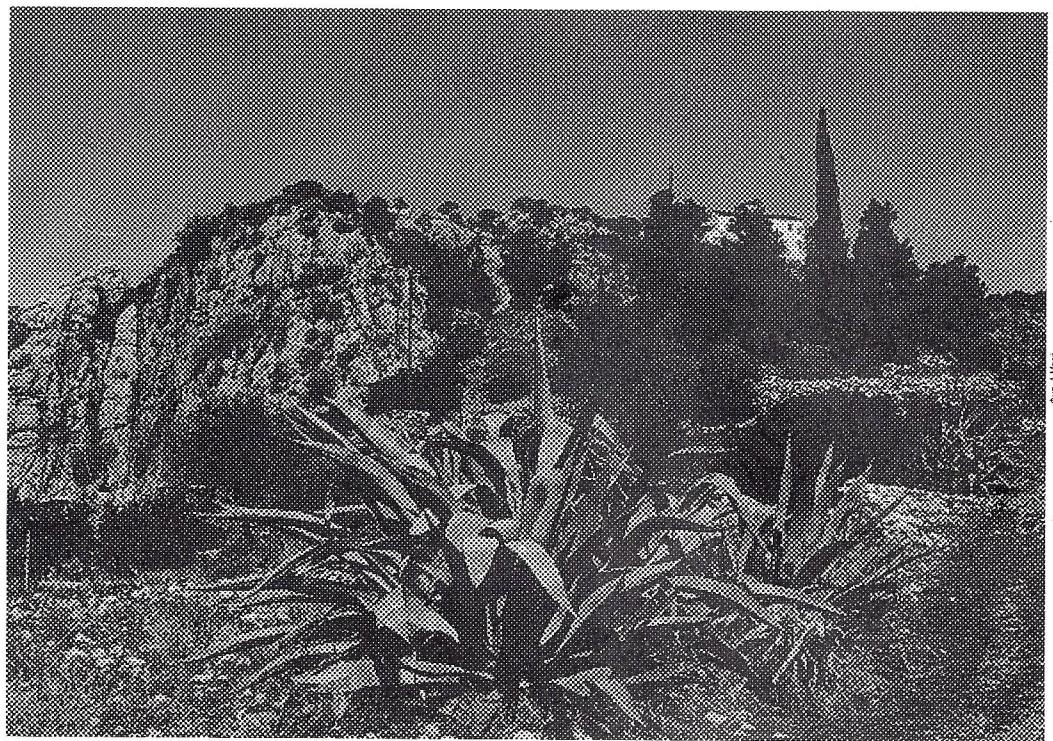
XXI: 18, XXXVI: 18).

Τρία, τέλος, τημματικώς σωζόμενα αγγεία, προφανώς μεταγενεστέρων χρόνων, συγκεκριμένα δύο αμφορείς (A12 και A13) και ένα κλειστό τρίωτο αγγείο (Εικ. 6δ, 6ε) ασυνήθους τύπου, με "μεταλλικά" χαρακτηριστικά (A2/A15), προερχόμενα από σημεία εκτός της περιοχής της κύριας συγκέντρωσης των κεραμεικών ευρημάτων, καθώς επίσης και μεγάλο τμήμα αμφορέων (Α6), από σημείο εντός του κυρίως χώρου του ναυαγίου, θα πρέπει να ερμηνευθούν ως περιστασιακές απορρίψεις από διερχόμενα πλοια, που δεν έχουν καμμία σχέση με το μείζον Κυπρομυκηναϊκό κεραμεικό σύνολο. Ανάλογη κατάσταση έχει παρατηρηθεί και στην Μύτη Κομμένη του Δοκού και σε άλλα ναυάγια.

Γενικές παρατηρήσεις

I. Το ναυάγιο του Ακρωτηρίου Ιρίων είναι το τρίτο ναυάγιο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που ερευνάται συστηματικά στον χώρο της Μεσογείου (το πρώτο, στον κυρίως Αιγαιακό χώρο). Από την προκαταρκτική μελέτη μέρους του φορτίου που ανελκύθηκε, το ναυάγιο αυτό εμφανίζεται σύγχρονο προς το ναυάγιο του Ιερού Άκρου ή Χελιδονίου (Cape Gelidonya) και κατά ένα περίπου αιώνα μεταγενέστερο (νεώτερο) από αυτό του ακρωτηρίου (Ulu Burun) στη νότια ακτή της Τουρκίας. Ανάγεται, δηλαδή, σε όψιμους χρόνους της Ύστερης Χαλκοκρατίας (ακριβέστερα, σε χρόνους περί το 1200 π.Χ.).

II. Η θέση του ενάλιου κεραμεικού συνόλου των Ιρίων προσφέρει άμεση απόδειξη για την ύπαρξη μίας σημαντικής θαλάσσιας οδού επικοινωνίας και εμπορίου κατά μήκος της νότιας ακτής της Αργολίδος, τμήματος, προφανώς, ενός τοπικού (Πελοποννησιακού), αλλά συγχρόνως και ενός πολύ ευρύτερου δικτύου θαλάσσιων επικοινωνιών κατά τους ύστερους Μυκηναϊκούς χρόνους. Η οδός αυτή προσδιορίζεται, επίσης, από μία σειρά Υστερομυκηναϊκών θέσεων-οικισμών (απόλυτα ή περίπου σύγχρονων προς το ναυάγιο των Ιρίων), ιδρυμένων στη νότια Αργολική ακτή και στα νησιά της περιοχής⁸. Τα τοπικά όρια αυτής της οδού αναγνωρίζονται, προς

Εικ.9. Αποψη της προϊστορικής ακρόπολης της Κάντιας.

τα ανατολικά-νοτιοανατολικά, από τις θέσεις στην Χώριζα και στον Άγιο Νικόλαο (Μπίστι) της Ύδρας⁹, στη Μύτη Κομμένη του Δοκού και στην Μαγούλα της Ερμιόνης και, προς τα δυτικά-βορειοδυτικά, από την Ασίνη¹⁰ και την Τίρυνθα, στον μυχό του Αργολικού Κόλπου.

III. Ος υποβρύχιο εύρημα-φορτίο "μίας φάσεως", το έως τώρα γνωστό κεραμεικό υλικό (Μυκηναϊκό-Ελλαδικό και Κυπριακό) από το ναυάγιο των Ιρίων παρουσιάζει διδακτική χρονολογική ομοιογένεια. Είναι, επίσης, εντυπωσιακό το γεγονός ότι στο κεραμεικό αυτό σύνολο συνυπάρχουν χαρακτηριστικοί τύποι Μυκηναϊκών και Κυπριακών αγγείων μεταφοράς, ιδιαίτερα διαδεδομένοι κατά τον 13ο αι. π.Χ. (ο ψευδόστομος αμφορέας A8 και οι πίθοι A4, A5, A7), των οποίων η διασπορά καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της Μεσογείου. Η "διακίνησή" τους, στο πλαίσιο του διεθνούς ανταλλακτικού εμπορίου

μακρών αποστάσεων της εποχής, παρακολουθείται τώρα από τη Συριακή ακτή (Ugarit), την Κύπρο και το ακρωτήριον (Ulu Burun) της Λυκίας έως τις Νήσους του Αιόλου, βορείως της Σικελίας και την Σαρδηνία.

V. Η Κυπριακή κεραμεική που έχει έως τώρα ανελκυσθεί από το Μυκηναϊκό ναυάγιο των Ιρίων συνιστά την ογκωδέστερη ομάδα Υστεροκυπριακών μεταφορικών αγγείων που γίνεται γνωστή από τον χώρο του Αιγαίου. Η ποσότητα της σχετικής κεραμεικής, μάλιστα, αναμένεται να αυξηθεί σημαντικά με την προγραμματιζόμενη ανασκαφική διερεύνηση του χώρου.

V. Το Κυπρομυκηναϊκό εύρημα των Ιρίων ελπίζεται ότι τελικώς θα προσφέρει απτά, πολύτιμα στοιχεία για το εμπόριο και τη ναυτιλία των όψιμων Μυκηναϊκών χρόνων στον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο και πέραν αυτού. Θα ρίξει, επί-

σης, νέο φως σε μία από τις κρισιμότερες φάσεις της Ελλαδικής και της Κυπριακής Πρωτοϊστορίας, φάση κατά την διάρκεια ή στο τέλος της οποίας αρχίζει η κατάρρευση της μεγάλης Μυκηναϊκής Κοινής στην Ανατολική Μεσόγειο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αισθάνομαι ιδιαίτερα υποχρεωμένος στην συνάδελφο Δρ. Lucia Vagnetti για την πρόθυμη παροχή πληροφοριών κατά την διάρκεια της προκαταρκτικής μελέτης της κεραμεικής από το ναυάγιο. Ευχαριστώ, επίσης, θερμά τον Δρ. William Phelps για το ενδιαφέρον του στην έρευνά μας και για την συζήτηση που είχαμε γύρω από το εύρημα των Ιρίων, καθώς και την αρχαιολόγο Τόνια Κουτσουράκη για την υπεύθυνότητα και την ακρίβειά της στην εκπόνηση των σχεδίων των αγγείων από τον χώρο της υποβρύχιας έρευνας και για την γενικότερη πρόθυμη συνεργασία της.
2. Ο αποθέτης των πενήντα (50) και πλέον ψευδοστόμων αμφορέων της χονδροειδούς κατηγορίας από την "Οικία του Εμπόρου του Οίνου" στις Μυκήνες χρονολογείται σε όψιμους Υστεροελλαδικούς IIIA ή IIIA-B χρόνους (βλ. σχετικώς Haskell 1981, 225-226).
3. Πρόκειται για το εύρημα B39 του 1992, χρονολογούμενο στην Υστεροελλαδική IIIA-B περίοδο. Είναι κατασκευασμένο από χονδροειδή πηλό και διασώζει την αρχή της μίας λαβής (σωζ. ύψος ψευδοστομίου 6,3 εκ.: υπολογιζόμενη διάμετρος δίσκου ψευδοστομίου 7 εκ., όστι ακριβώς και η διάμετρος του δίσκου του ψευδοστομίου του αμφόρεα A8 των Ιρίων). Όπως και άλλα Μυκηναϊκά κεραμεικά ευρήματα από τον χώρο της συγκέντρωσης του μεγάλου Πρωτοελλαδικού II φορτίου στον βυθό της Μύτης Κομμένης, το αδέσποτο αυτό άστρακο πρέπει να είναι προϊόν τυχαίας απόρριψης.
4. Άλλο, αρκετά πρωτότερο όμως, δείγμα προέρχεται από τον Νότιο Θολωτό Τάφο 1 στην Περιστεριά της Δυτικής Μεσσηνίας (αδημοσίευτο ευρισκόμενο, σήμερα, στην Αποθήκη 2 του Μουσείου Χώρας Τριφυλίας και μνημονευόμενο, εδώ, με την ευγενική συγκατάθεση του Καθηγ. Γ. Σ. Κορρέ).
5. Πρέπει να σημειωθεί ότι στον κύριο χώρο του ναυαγίου των Ιρίων υπήρχε και τέταρτος, εντελώς ακέραιος, μάλιστα, πίθιος Κυπριακού τύπου, που είχε φωτογραφήσει προ εικοσαετίας περίπου ο Ν. Τσούχλος (βλ. φωτογραφία εξωφύλλου περ. ENALIA II,

1/2, 1990). Εάν κρίνουμε από τις υπάρχουσες φωτογραφίες, ο πίθιος αυτός, με κωνικό-ωοειδές ή ωοειδές σώμα, έφερε μεν πλαστικό δακτύλιο-ταινία στο σημείο ενώσεως λαιμού και ώμου, αλλά εστερείτο της χαρακτηριστικής πολλαπλής ανάγλυφης ταινίας-ζώνης στον ώμο. Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο πίθιος εκλάπη, δυστυχώς, κατά το μεγάλο διάστημα που μεσολάβησε από το 1974 έως το 1990, οπότε άρχισε η έρευνα του I.EN.A.E.

6. Η πρόχοις αυτή βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Σπετσών, μαζί με τα άλλα κεραμεικά ευρήματα από το ναυάγιο των Ιρίων.

7. Ο Καθηγητής κ. Βάσος Καραγώρης, έχοντας δεί σχέδιο και φωτογραφία του οστράκου A11, δεν αποκλείει την πιθανότητα το άστρακο αυτό να προέρχεται από λουτήρα (για τον τύπο του Υστεροκυπριακού ΙΙΓ:2/ΙΙΙΑ λουτήρα βλ. Karageorghis και Demas 1984, πίν. XXI:30· Karageorghis και Demas 1988, πίν. LXI: 588, CLXXXIV: 588). Ο Καθηγ. κ. Καραγώρης εξέφρασε την παραπάνω άποψη σε πρόσφατη συνάντηση που είχαμε μαζί του στην Αθήνα και αφού το τελείκο κείμενο του παρόντος άρθρου είχε ήδη υποβληθεί προς δημοσίευση στα ENALIA. Τον ευχαριστούμε θερμά, όχι μόνο για την υπόδειξη του αυτή (για ένα σημείο που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης), αλλά και για την γενικότερη γόνιμη ανταλλαγή απόψεων γύρω από το ναυάγιο των Ιρίων που είχαμε μαζί του και την συνεργασία του.

8. Από τους γνωστούς σε εμάς Μυκηναϊκούς οικισμούς της περιοχής, πλησιέστερος προς το ναυάγιο είναι ο οικισμός επάνω σε λόφο, με θαυμάσια θέα (Εικ. 8), στο σημερινό χωριό των Ιρίων. Η διάρκεια "Ζωής" του οικισμού αυτού, μικρά τμήματα του οποίου ανέσκαψε ο K. Gebauer το 1938, δεν φαίνεται να υπερβαίνει τους ύστατους Υστεροελλαδικούς ΙΙΙΒ2 / πρώτους Υστεροελλαδικούς ΙΙΙΓ1 χρόνους (βλ. Walter 1940, 221· Janzen κ.ά. 1968, 373-374· Ervin 1968, 271· Hope Simpson 1981, 26-27 (A27) επίσης AA 1939, 287 κ.ε.). Πρόκειται για οικισμό ευρισκόμενο σε καίριο από απόψεως τοπογραφίας σημείο, με άμεση διανοτήτη χρησιμοποίησης φυσικών λιμένων (αρχ. Αγίων Λιμένων), που θα μπορούσε να ελέγχει σημαντικές εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης. Η ειδικότερη σημασία του ασφαλώς θα προβληθεί στο πλαίσιο της τελικής ερμηνείας του ναυαγίου. Ήδη, κατά την διάρκεια πρόσφατης αναγνωριστικής επίσκεψης μελών της ερευνητικής ομάδας των Ιρίων στην θέση του προϊστορικού οικισμού, ενισχύθηκε η εντύπωσή μας ότι πρόκειται για τοπικό κέντρο με ακμή και στις τρεις κύριες περιόδους της Εποχής του Χαλκού, όπως ακριβώς συμβαίνει με την γειτονική Κάντια (Εικ. 9), την Ασίνη και την Ερμιόνη. (Στα υπάρχοντα επιφανειακά

όστρακα αγγείων περιλαμβάνονται άστρακα Πρωτοελλαδικών, Μεσοελλαδικών και Υστεροελλαδικών χρόνων, καθώς και τρία Νεολιθικά).

9. Υστερομυκηναϊκή θέση της Υδρας (αρχ. Υδρέας), με οχυρό οικισμό και μεγάλο, κυκλώπειας εμφάνισης, τεχνικό έργο υδροδότησης (υδατοδεξαμενή-υδραγωγείο). Για την θέση αυτή, σημαντικό, πιθανότατα, σταθμό ανεφοδιασμού των Μυκηναϊκών πλοίων, που μας υπέδειξε ο κ. Άδωνις Κύρου, βλ. Κύρου 1990, 95-97, 111, 245-246· Λώλος 1991, 198.

10. Από τα Μυκηναϊκά κέντρα της Αργολίδος που μνημονεύονται στον Νηόν Κατάλογο της Ιλιάδος, τα πλησιέστερα προς τα Ιρία είναι η Ασίνη, ο Μάσης και η Ερμιόνη (Ραψ. B, στιχ. 560, 562). Τα τρία αυτά κέντρα αναφέρονται και σε ένα απόσπασμα από το ποιητικό έργο του Ησιόδου Γυναικών Κατάλογος ή Ηοία: 39 (94.96) b 14-11 (βλ. Έκδοση Παπύρου (αρ. 170), Αθήναι, σελ. 64-65).

Βιβλιογραφία στη σελίδα 25.

- Åström, P. 1972: *The Swedish Cyprus Expedition*, Vol. IV, Part 1C: *The Late Cypriote Bronze Age (Architecture and Pottery)*, Lund.
- Balmuth, M. S. (εκδ.) 1987: *Nuragic Sardinia and the Mycenaean World, Studies in Sardinian Archaeology III*, B.A.R. International Series 387, Oxford.
- Bass, G. F. 1987: "Oldest Known Shipwreck Reveals Splendors of the Bronze Age", *National Geographic*, Vol. 172, No. 6, 693-733.
- Bernabò Brea, L., Cavalier M. 1991: *Meligunis Lipàra, Vol. VI, Filicudi, Insediamenti dell'Età del Bronzo*, Palermo.
- Blegen, C.W., Rawson, M. 1966: *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Vol. I, Princeton.
- Catling, H. W. 1957: "The Bronze Age Pottery", στο Plat Taylor 1957, 26-59.
- Catling, H. W., Cherry, J. F., Jones, R.E., Killen, J. T. 1980: "The Linear B Inscribed Stirrup Jars and West Crete", *BSA* 75, 49-113.
- Cavalier, M., Vagnetti, L. 1982: "Filicudi", στο Vagnetti 1982, 136-138.
- Ervin, M. 1968: "News Letter from Greece", *AJA* 72, 265-278.
- Ferrarese Ceruti, M. L., Vagnetti, L., Lo Schiavo, F. 1987: "Minoici, Micenei e Ciprioti in Sardegna alla luce delle più recenti scoperte", στο Balmuth 1987, 7-37.
- Furumark, A. 1941: *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm.
- Gjerstad, E. κ.ά. 1934: *The Swedish Cyprus Expedition*, Vol. I (Plates), Stockholm.
- Haskell, H. W. 1981: "Coarse-Ware Stirrup-Jars at Mycenae", *BSA* 76, 225-238.
- Hope Simpson, R. 1981: *Mycenaean Greece*, Park Ridge.
- Jantzen, U. κ.ά. 1968: "Tiryns-Synoro-Iria 1965-1968", *AA* 1968, 369-374.
- Jones, R. E., Day, P. M. 1987: "Late Bronze Age Aegean and Cypriot-type Pottery on Sardinia: Identification of Imports and Local Imitations by Physico-chemical Analysis", στο Balmuth 1987, 257-270.
- Καραγιώργης, Β. 1992: "Μυκηναίοι και Κύπριοι στην Ιταλία;", *Η Καθημερινή*, Τετάρτη 27 Μαΐου 1992, σελ. 8.
- Karageorghis, V., Demas, M. 1984: *Pyla-Kokkinokremos: A Late 13th-Century B.C. Fortified Settlement in Cyprus*, Nicosia.
- Καραγιώργης, Β., Demas, M. 1988: *Excavations at Maa-Palaeokastro 1979-1986*, Nicosia.
- Κύρου, Α. Κ. 1990: *Στο σταυροδόρομο του Αργολικού*, Τόμος Α', Αθήνα.
- Λώλος, Γ. Γ. 1991: *Σημειώσεις Προϊστορικής Αρχαιολογίας*, Μέρος Τρίτο, Σχολή Ξεναγών Αθηνών, Αθήνα.
- Πέννας, Χ. 1990: "Ναυάγιο Ακρωτηρίου Ιρίων", *ΕΝΑΛΙΑ*, Τόμος II, Τεύχ. 1/2, 6-8.
- Plat Taylor, J. du 1957: *Myrtou-Pigadhes: A Late Bronze Age Sanctuary in Cyprus*, Oxford.
- Raison, J. 1968: *Les vases à Inscriptions Peintes de l' Age Mycénien*, Rome.
- Sacconi, A. 1974: *Corpus delle Iscrizioni Vascolari in Lineare B, Incunabula Graeca LVIII*, Rome.
- Schaeffer, C. F.-A. 1949: *Ugaritica II: Nouvelles études relatives aux découvertes de Ras Shamra*, Paris.
- Vagnetti, L. (εκδ.) 1982: *Magna Grecia e Mondo Miceneo: Nuovi Documenti*, Taranto.
- Vagnetti, L. 1991: "Le Ceramiche Egeo-Micenee", στο Bernabò Brea και Cavalier 1991, 263-305.
- Walter, O. 1940: "Archäologische Funde in Griechenland von Frühjahr 1939 bis Frühjahr 1940", *AA* 1940, 121-308.

ΔΟΚΟΣ: ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1991

Γιώργου Παπαθανασόπουλου
Γιάννη Βήχου
Γιάννου Λώλου

Α. ΥΠΟΒΡΥΧΙΑ ΕΡΕΥΝΑ

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου του 1991 στο Πρωτεύλαδικό ναυάγιο του Δοκού¹ που έγινε από το Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο υπό τη διεύθυνση του Επιτίμου Εφόρου Αρχαιοτήτων Δρ. Γιώργου Παπαθανασόπουλου, συνεχίστηκε η ανασκαφή του χώρου με την ίδια μεθοδολογία και τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν κατά την προηγούμενη περίοδο. Μόνο η μέθοδος της στερεοφωτογραφίας δεν συνεχίστηκε γιατί κάτι τέτοιο θεωρήθηκε περιττό αφού η εφαρμογή του συστήματος SHARPS αποδείχθηκε πολύ αξιόπιστη, αλλά και επειδή ο χώρος της Τομής 2 είναι πολύ επικλινής και η τοποθέτηση και μετακίνηση του στερεοφωτογραφικού κανάβου θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη και χρονοβόρα.

Συνολικά κατά το 1991 πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

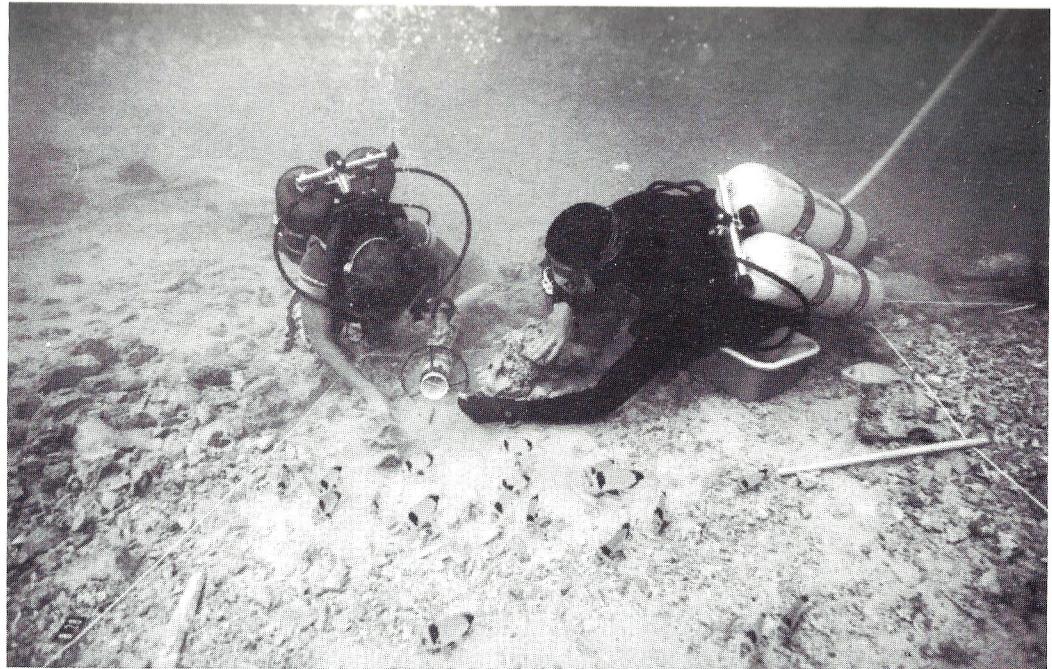
1. Επισήμανση, φωτογράφηση και αποτύπωση με το σύστημα SHARPS των θέσεων των επιφανειακών ορατών ευρημάτων που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια του περασμένου χειμώνα και ανέλκυσή τους.

Συνολικά επισημάνθηκαν, αποτυπώθηκαν και ανελκύσθηκαν 119 ομάδες ευρημάτων ή μεμονωμένα ευρήματα, στη συντριπτική πλειοψηφία τους τμήματα Πρωτεύλαδικών αγγείων (Εικ. 3), μυλόλιθοι και τριπτήρες.

Αρκετά από τα πήλινα αγγεία είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και σημαντικά, όπως ένας σχεδόν ακέραιος ΠΕ σφαιρικός αμφορέας, μία σχεδόν ακέραιη βαθειά ΠΕ φιάλη, ανώτερο τμήμα πρόχου, πόδι κρατευτή κ.ά.

2. Ανασκαφική έρευνα στο χώρο της δεύτερης Τομής (T2), η οποία είχε οριοθετηθεί και καθαρισθεί κατά το 1990 (Εικ. 1).

Έγινε πλήρης στρωματογραφική ανασκαφή στα

Φωτ.: Ηγέρια Ιανουαρίου

Εικ. 1. Ανασκαφή με τον αναρροφητήρα στο χώρο της δεύτερης Τομής (T2).

δύο από τα τρία τμήματα (T2α, T2γ) της T2.

Το επιφανειακό στρώμα Α της Τομής T2 αποτελείται κυρίως από πάρα πολλές μεγάλες και μεσαίες πέτρες, μυλόλιθους, λίγη άμμο, όστρεα, ΠΕ όστρακα και θαλάσσια συσσωματώματα. Ο καθαρισμός του επιφανειακού στρώματος είχε αρχίσει κατά την περισηνή περίοδο με την αφαίρεση των μεγάλων και μεσαίων λίθων σε όλο το χώρο της T2. Το μέσο πάχος του Στρώματος Α στο σημείο αυτό μετρήθηκε σε 50 περίπου εκατοστά.

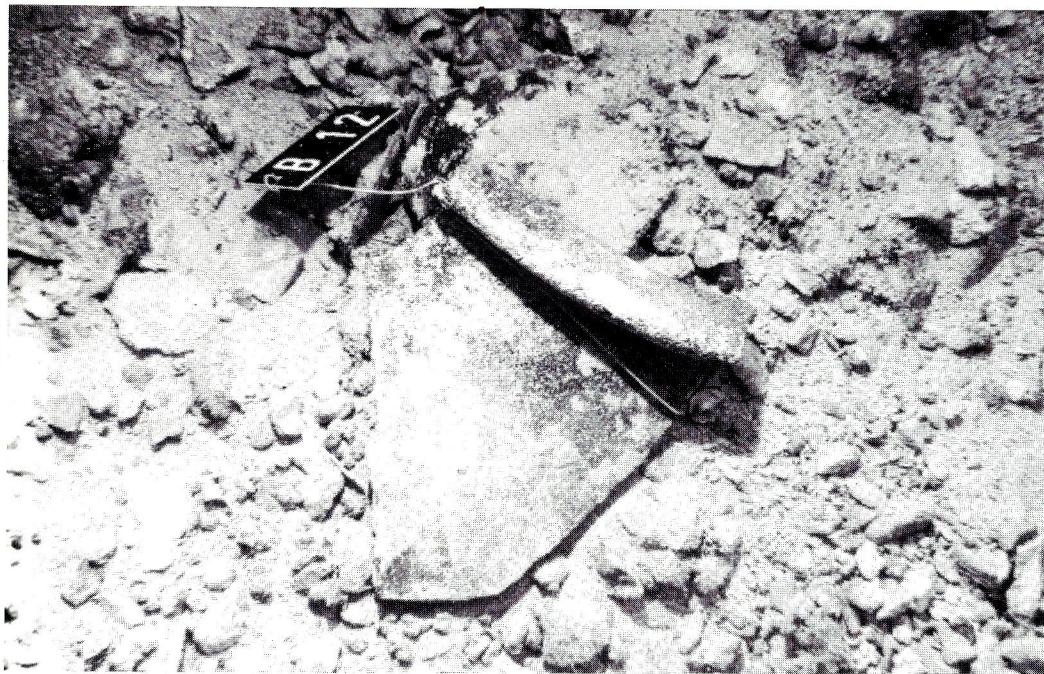
Το Στρώμα Β της Τομής, περίπου 50 εκ. βαθύτερα, αποτελείται από περισσότερη και παχύτερη άμμο, κατά κανόνα μικρές πέτρες, απολιθωμένα όστρεα και θραύσματα ΠΕ αγγείων. Τα περισσότερα όστρακα είναι Πρωτεύλαδικά, αλλά στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν και αρκετά όστρακα λεπτής και συχνά γραπτής ΥΕ κεραμεικής.

Το Στρώμα Γ, σε επίπεδο από 1 μ. έως 1,5-2 μ. βαθύτερα, φθάνει μέχρι το σημείο όπου παύουν να εμφανίζονται αρχαιολογικά ίχνη. Αυτό άρχισε να παρατηρείται όταν η ανασκαφή έφθασε

σε βάθος 1,5 με 2 περίπου μέτρα κάτω από το βυθό. Η σύσταση του τρίτου στρώματος είναι πακτωμένη άμμος με μικρές και μεσαίες πέτρες και απολιθωμένα όστρεα σε διάφορα σημεία, ενώ σε ορισμένα μέρη εμφανίζεται λασπώδης σκούρος καστανός πηλός. Στο στρώμα υπάρχουν αρκετά ΠΕ όστρακα (Εικ. 2), αλλά και μερικά μεγάλα τμήματα αγγείων, ανάμεικτα με ΥΕ όστρακα. Τα ΠΕ όστρακα χαρακτηρίζονται από ασβεστολιθική επικάθιση (concretions) που ίσως προέρχεται από τα γύρω βράχια.

Τα σημαντικότερα ευρήματα της Τομής 2 επισημάνθηκαν, φωτογραφήθηκαν και αποτυπώθηκαν με το SHARPS. Στη συνέχεια όλα τα ευρήματα ανελκύσθηκαν. Συνολικά από την Τομή 2 προήλθαν 17 ομάδες ή μεμονωμένα ευρήματα από το Στρώμα Α, 26 από το Στρώμα Β και 92 από το Στρώμα Γ.

Στα ευρήματα περιλαμβάνονται πολλά μεγάλα τμήματα ΠΕ αγγείων, πολύ λιγότερα ΥΕ αγγείων, μυλόλιθοι, τριπτήρες, δόντια ζώων και θραύσματα οστών, μερικές λεπίδες και απολε-

Εικ. 2. Τμήμα Πρωτοελλαδικού II αγγείου στον χώρο της Τ2.

πίσματα οφιανού, μικρή ποσότητα ανθράκων, μικρά τμήματα ξύλου, καθώς και τμήματα από ελαφρώς ψημένο ή άψητο πηλό. Στο υλικό περιλαμβάνεται και μικρός μολύβδινος στύπος (anchor stock) μικρής άγκυρας της Κλασικής ή Ελληνιστικής Εποχής.

3. Οριοθέτηση της τρίτης Τομής (Τ3) και επιφανειακός καθαρισμός της.

Κατά τον καθαρισμό της Τομής 3 επισημάνθηκαν και αποτυπώθηκαν τρεις ομάδες τμημάτων επιφανειακών ΠΕ αγγείων, καθώς και μικρός αριθμός μυλολίθων και τριπτήρων.

Οι θέσεις των ευρημάτων που προέκυψαν κατά την έρευνα αποτυπώθηκαν με το σύστημα SHARPS και εισήχθησαν σε δύο αρχεία στον Ηλεκτρονικό Υπολογιστή: το πρώτο περιέχει μόνο τις θέσεις των ευρημάτων της έρευνας του 1991, ενώ στο δεύτερο συμπεριλαμβάνονται και οι θέσεις όλων των ευρημάτων των δύο προηγούμενων ερευνητικών περιόδων. Με τον τρόπο αυτό μπορούν να επιλεγούν και να εκτυπωθούν σχέδια με όλους του συνδυασμούς των

θέσεων των ευρημάτων.

Συνολικά ανελκύσθηκαν, κατά το 1991, 237 ομάδες ευρημάτων ή μεμονωμένα ευρήματα και από τα τρία ανασκαφικά στρώματα. Σε αυτά αν προστεθούν και οι 411 ομάδες ευρημάτων ή μεμονωμένα ευρήματα που ανελκύσθηκαν κατά τις δύο προηγούμενες ερευνητικές περιόδους, ο συνολικός αριθμός των ομάδων ανελκυσθέντων ευρημάτων ανέρχεται σε 648. Οι 648 αυτές ομάδες αντιπροσωπεύουν χιλιάδες μικρά, μεσαία και μεγάλα ὀστρακα αγγείων, ολόκληρα αγγεία, μυλόλιθους και τριπτήρες, μολύβδινα αντικείμενα και άλλα ευρήματα από οργανικά και ανόργανα υλικά.

Μία πρώτη εκτίμηση ανεβάζει το συνολικό αριθμό Πρωτοελλαδικών αγγείων που τα παραπάνω ευρήματα αντιπροσωπεύουν σε εκατοντάδες.

Η καταγραφή των ευρημάτων, η σχεδίαση, η φωτογράφηση και η ταξινόμηση των στοιχείων

τους, καθώς και οι εργασίες και τα προβλήματα της συντήρησης κάθε ευρήματος γίνεται με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή Apple Macintosh. Από την επεξεργασία των στοιχείων στον υπολογιστή προκύπτουν καρτέλλες για κάθε εύρημα οι οποίες περιέχουν όλα τα παραπάνω στοιχεία, καθώς και στατιστικά δεδομένα με τη συχνότητα εμφάνισης του κάθε τύπου αγγείου ή του σχήματος των μυλολίθων και του συνολικού αριθμού αγγείων που περιλαμβάνονται στο φορτίο του ναυαγίου του Δοκού ή βρέθηκαν στον χώρο, επιφανειακά ή βαθύτερα, αλλά ανήκουν σε άλλες περιόδους.

Παράλληλα συνεχίζεται κατά διστήματα η συντήρηση των ευρημάτων του Δοκού από ομάδα συντηρητών στο εργαστήριο του Μουσείου Σπετσών που το ΙΕΝΑΕ οργάνωσε και εξόπλισε για το σκοπό αυτό.

Με τα ευρήματα και της φετινής ανασκαφικής περιόδου, γίνεται ακόμη σαφέστερο ότι ο μεγάλος όγκος της Πρωτοελλαδικής II κεραμεικής που ανασύρεται από τον ενάλιο χώρο της Μύτης Κομμένης του Δοκού, αποτελεί το φορτίο ενός μεγάλου Πρωτοελλαδικού πλοίου, που ναυάγησε σε ένα φυσικό λιμάνι, που ασφαλώς θα παρουσίαζε σημαντική κίνηση, καθώς βρίσκεται δίπλα σε έναν οικισμό, πιθανότατα εμπορικό σταθμό, ιδρυμένο επάνω στο ακρωτήριο Μύτη Κομμένη κατά την Πρωτοελλαδική περίοδο.

Πολλά από τα μικροευρήματα, όπως δόντια ζώων, οφιανοί, τμήματα σφρονδυλίων και μικρά κομμάτια ωμών πλίνθων, που έχουν ανελκυσθεί μέχρι στιγμής από τον βυθό, πρέπει να έχουν παρασυρθεί από τον χερσαίο χώρο της Πρωτοελλαδικής εγκατάστασης στο ακρωτήριο και να μην έχουν καμπία σχέση με το ναυάγιο.

Η εικόνα του μεγάλου ενάλιου ευρήματος του Δοκού συμπληρώνεται με την περιορισμένη παρουσία, ανάμεσα στο Πρωτοελλαδικό II κεραμεικό υλικό, οστράκων από Μυκηναϊκά, ακόσμητα ή διακοσμημένα, αγγεία, που αντιπροσωπεύουν και τις τρεις κύριες φάσεις της Μυκηναϊκής περιόδου (Υστεροελλαδική I, II και III). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το Μυκηναϊκό αυτό υλικό

προέρχεται, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, από τον μεγάλο Μυκηναϊκό οικισμό επάνω στο ακρωτήριο, τμήματα του οποίου αποκαλύπτει τώρα η χερσαία έρευνα.

B. ΧΕΡΣΑΙΑ ΕΡΕΥΝΑ

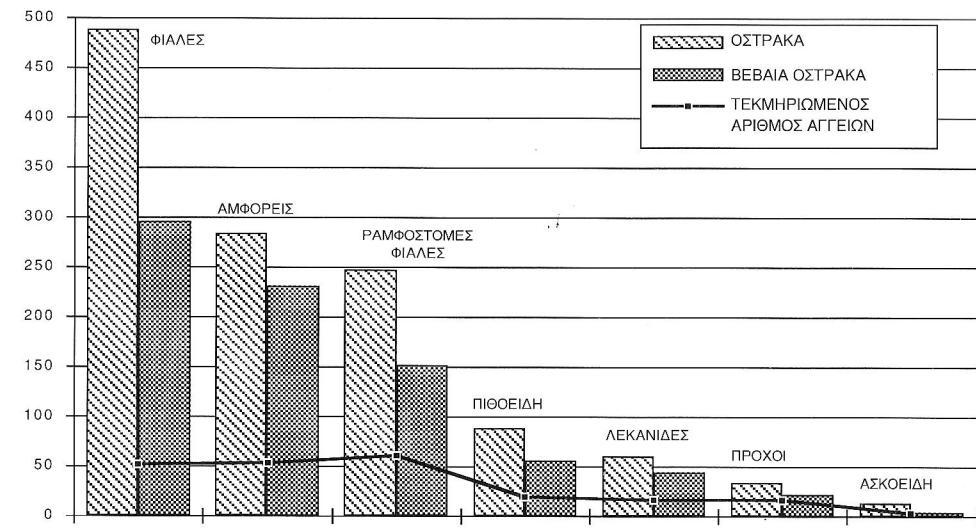
Κατά το 1991 η χερσαία ανασκαφική έρευνα στο ακρωτήριο Μύτη Κομμένη του Δοκού διεξήχθη σε τρία σημεία του Μυκηναϊκού οικισμού, συγκεκριμένα στους χώρους ΜΚ Β 40, ΜΚ Β 28 και ΜΚ Β 38. Τα σημαντικότερα αποτελέσματα της ανασκαφής σημειώθηκαν στο χώρο ΜΚ Β 40. Αποκαλύφθηκαν οι λίθινες θεμελιώσεις και τα κατώτερα τμήματα των τοίχων (πάχους 60-70 εκ.) ενός μεγάλου τριμερούς, μεγαροειδούς Υστερομυκηναϊκού οικοδομήματος εσωτερικών διαστάσεων 10X4 μ. Αρχισε η πλήρης ανασκαφή του οικοδομήματος, η οποία θα ολοκληρωθεί κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Τα ευρήματα δαπέδου, εντός του Δωματίου Α του κτιρίου, περιλαμβάνουν ένα μεγάλο μυλόλιθο, τρεις τριπτήρες και έναν ακόσμητο αμφορέα της Υστεροελλαδικής IIIB περιόδου, ο οποίος έχει ακριβή παράλληλα σε αμφορείς από την Μιδέα και την Πύλο. Στην επίχωση του Δωματίου Β βρέθηκε και τμήμα πήλινης κεραμίδος ή αγωγού.

Με βάση τα δεδομένα από τη φετινή ανασκαφή, το κτήριο ΜΚ Β 40 φαίνεται ότι καταστράφηκε από ισχυρό σεισμό κατά την Υστεροελλαδική IIIB περίοδο, πιθανότατα προς το τέλος της. Ο σεισμός που αναγνωρίσθηκε στο Δοκό μπορεί ίσως να συνδεθεί με το σεισμό (ή σειρά σεισμών) που υπολογίζεται ότι κατέστρεψε περί το 1200 π.Χ. μείζονες Μυκηναϊκές θέσεις στην Αργολίδα, όπως την Τίρυνθα και την Μιδέα.

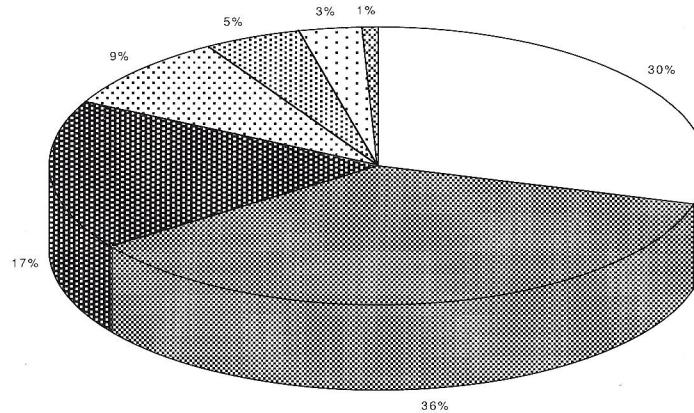
Σημείωση:

- Λεπτομερής έκθεση για την ερευνητική περίοδο του 1991 στο ναυάγιο του Δοκού και για τα κεραμεικά ευρήματα που ανελκύσθηκαν θα δημοσιευθεί στο επόμενο τεύχος του περιοδικού ΕΝΑΛΙΑ.

Εικ. 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΤΥΠΩΝ ΠΕ II ΑΓΓΕΙΩΝ
ΣΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ ΤΟΥ ΔΟΚΟΥ (ΠΕΡΙΟΔΟΙ 1989, 1990 ΚΑΙ 1991)

□ ΦΙΑΛΕΣ	▣ ΑΜΦΟΡΕΙΣ	▨ ΡΑΜΦΟΣΤΟΜΕΣ ΦΙΑΛΕΣ	▢ ΠΙΘΟΕΙΔΗ
■ ΛΕΚΑΝΙΔΕΣ	□ ΠΡΟΧΟΙ	■ ΑΣΚΟΕΙΔΗ	

ΠΟΣΟΣΤΑ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΤΩΝ ΒΕΒΑΙΩΝ ΟΣΤΡΑΚΩΝ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΤΥΠΩΝ Π.Ε. II ΑΓΓΕΙΩΝ
ΣΤΟ ΝΑΥΑΓΙΟ ΤΟΥ ΔΟΚΟΥ (ΠΕΡΙΟΔΟΙ 1989, 1990 ΚΑΙ 1991)

DON'T CRACK UNDER PRESSURE

TAG-Heuer watches; resistance, precision and endurance, qualities found in those who thrive on pressure. The 2000 series with double protection screw-in crown is water resistant to 200 metres. It features a unidirectional turning bezel and double safety lock on metal bracelet.

TAG-HEUER
SWISS MADE SINCE 1860

TAG-HEUER S.A. Γ.Ν. ΒΗΧΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 56 - 106 78 ΑΘΗΝΑ (4ος όρ.) - ΤΗΛ.: 3646371/2, 3607275
ΚΗΦΙΔΙΑ 180 - ΦΥΚΙΟ (DOMUS CENTER) - ΤΗΛ. 5725030
ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ 7 - ΚΗΦΙΣΙΑ - ΤΗΛ.: 8018614

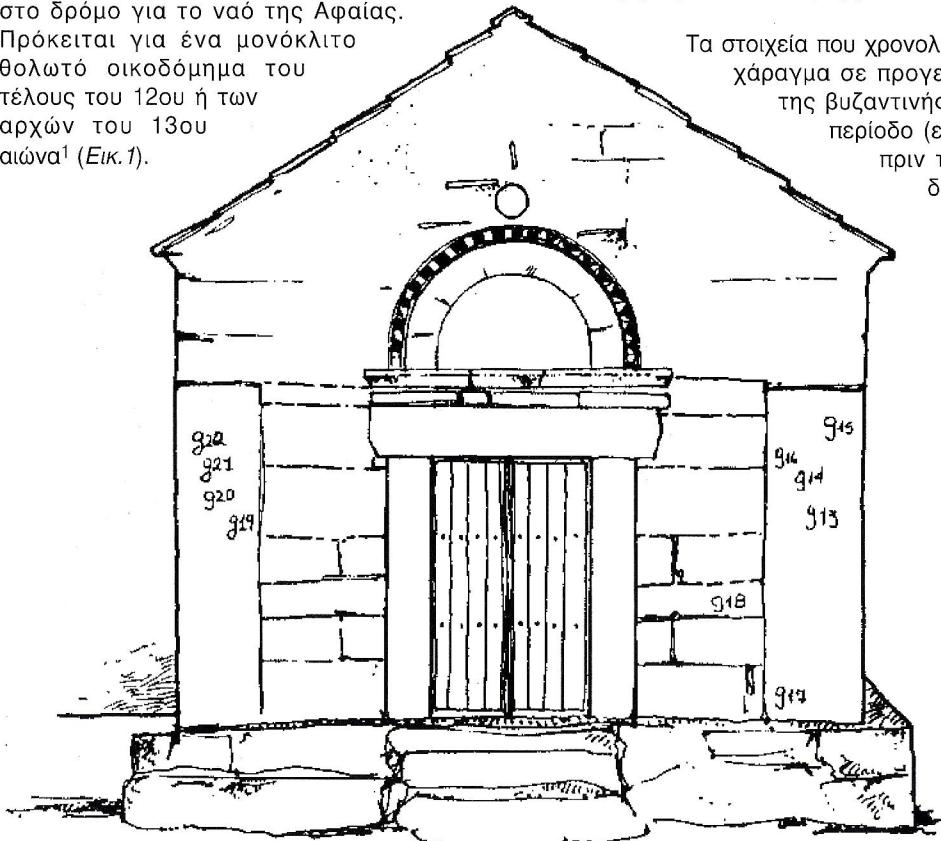
**ΧΑΡΑΓΜΑ ΑΡΧΑΙΟΥ ΠΟΛΕΜΙΚΟΥ
ΠΛΟΙΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
“ΟΜΟΡΦΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ”**

Κατερίνας Δελούκα

Κατά τη διάρκεια της έρευνας που πραγματοποιήθηκε με σκοπό την καταγραφή χαραγμάτων πλοίων των βυζαντινών εκκλησιών της Αίγινας βρεθήκαμε μπροστά σε μία αναπάντεχη μαρτυρία: ένα χάραγμα αρχαίου πολεμικού πλοίου στόλιζε τη δυτική εξωτερική πλευρά της “Ομορφης Εκκλησιάς”.

Η εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων ή διαφορετικά “Ομορφη Εκκλησιά”, όπως ονομάζεται από τους κατοίκους του νησιού, βρίσκεται 20 λεπτά της ώρας έξω από την πόλη της Αίγινας, στο δρόμο για το ναό της Αφαίας.

Πρόκειται για ένα μονόκλιτο θολωτό οικοδόμημα του τέλους του 12ου ή των αρχών του 13ου αιώνα¹ (Εικ. 1).

Η εξωτερική τοιχοδομία (τοιχοποιία) και οι εσωτερικές τοιχογραφίες της “Ομορφης Εκκλησιάς” είναι γεμάτες από χαράγματα πλοίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Καταγράψαμε 26 χαράγματα πλοίων στο εσωτερικό και στο ξεωτερικό της “Ομορφης Εκκλησιάς” στα πλαίσια μίας μελέτης που περιλαμβάνει και εξετάζει τα χαράγματα πλοίων όλων των εκκλησιών της Αίγινας².

Στην αριστερή πλευρά της εισόδου της εκκλησιάς και στον ΒΔ ακρογωνιαίο πάρινο λίθο (ύψους 2 μ., πλάτους 0,50 μ., πάχους 0,30 μ.) και περίπου στο μέσον (Εικ. 2), διακρίνουμε ένα χάραγμα πλοίου που τα χαρακτηριστικά του τεκμηριώνουν τη χάραξή του σε μία εποχή προγενέστερη της βυζαντινής. Οι διαστάσεις του σωζόμενου τμήματος του χαράγματος είναι 34 εκ. μήκος και 10 εκ. ύψος (Εικ. 3 και 4).

Τα στοιχεία που χρονολογούν το χάραγμα σε προγενέστερη της βυζαντινής εποχής περίοδο (επομένως πριν την οικοδόμηση του

ναού) και μάλιστα στη διάρκεια της Αρχαιότητας, είναι τα εξής:

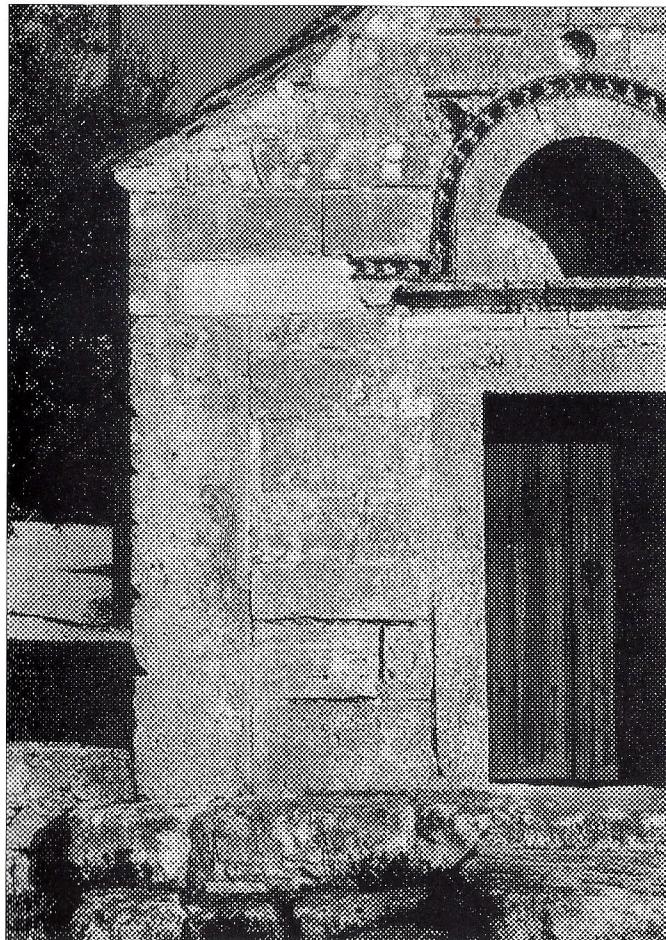
1. Η θέση του χαράγματος: Σε αντίθεση με την κατακόρυφη θέση του συγκεκριμένου ακιδογραφήματος, το σύνολο των υπολοίπων εξωτερικών ακιδογραφημάτων της “Ομορφης Εκκλησιάς” είναι χαραγμένα σε οριζόντια θέση. Για την ακρίβεια στο επάνω μέρος του ΒΔ ακρογωνιαίου πάρινου λίθου βρίσκεται χαραγμένη επιγραφή που τεκμηριώνει την ημερομηνία ανέγερσης του ναού. Αμέσως από κάτω διακρίνονται δύο ακιδογραφήματα πλοίων της βυζαντινής περιόδου (Εικ. 5). Στη συνέχεια και κατακόρυφα, βρίσκεται το προγενέστερο χάραγμα πλοίου (Εικ. 2).

2. Είναι γνωστό ότι οι πάρινοι τετράγωνοι και παραλληλόγραμμοι πελεκητοί λίθοι από τους οποίους αποτελείται το οικοδόμημα της “Ομορφης Εκκλησιάς” προέρχονται από τα αρχαία κτίσματα του νησιού και κυρίως από τον αρχαίο ναό της Αφαίας (Κρητο-μυκηναϊκή θεότητα· Αφαία = αόρατη). Τα ερείπια του σημερινού ναού χρονολογούνται γύρω στο 490 π.Χ. (στα θεμέλια του ναού υπάρχουν ενδείξεις για δύο προγενέστερους ναούς του 7ου και δου αιώνα π.Χ. αντίστοιχα.)

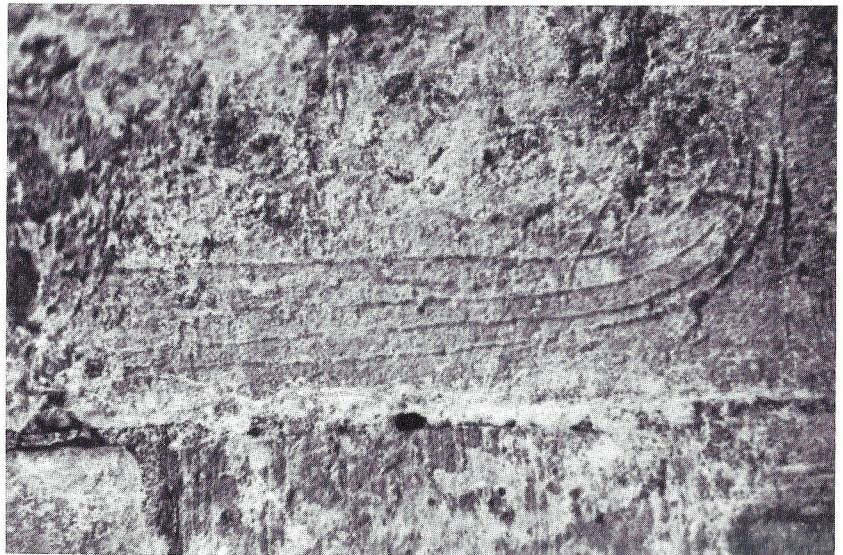
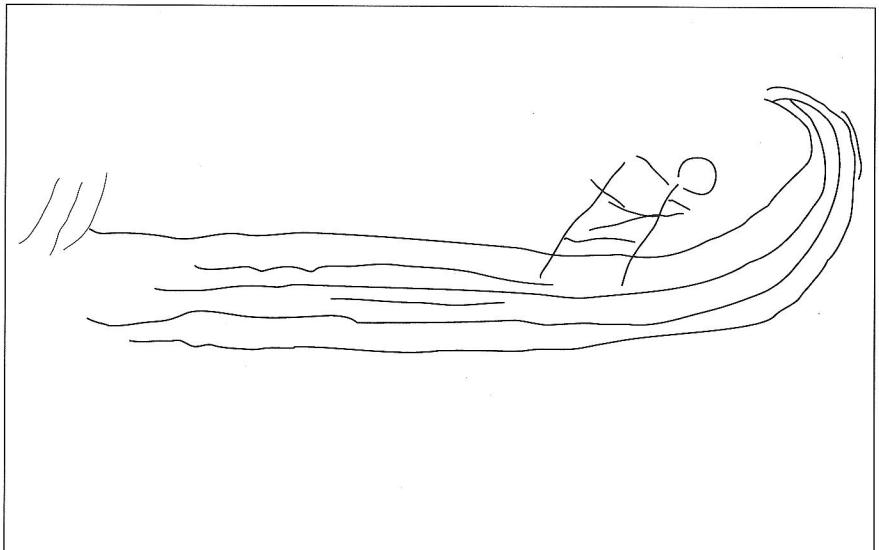
3. Η κατακόρυφη θέση του χαράγματος και το γεγονός ότι η “Ομορφη Εκκλησιά” κτίστηκε με οικοδομικό υλικό από αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων οικοδομημάτων του νησιού, μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο συγκεκριμένος ΒΔ πάρινος λίθος πρέπει να αποτελούσε αρχικά λιθόπλινθο δόμου αρχαίου κτίσματος.

4. Εξετάζοντας τα επιμέρους χαρακτηριστικά του ακιδογραφήματος διαπιστώνουμε ότι σώζεται μόνο ένα τμήμα της παράστασης και συγκεκριμένα το πίσω μέρος του πλοίου. Διακρίνουμε τέσσερις οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές που υποδηλώνουν τις σανίδες του πετσώματος του πλοίου και οι οποίες καταλήγουν στην αισθητά ανασηκωμένη και στρογγυλευμένη πρύμνη. Στην πρύμνη, δύο λοξές εγχάρακτες γραμμές, μερικές οριζόντιες και ένας κυκλισκός υποδηλώνουν σε απλοποιημένη μορφή τον πηδαλιούχο και το ανώτερο στέλεχος του πλάγιου πηδαλίου (πηδαλίων) (Εικ. 3).

Εικ. 1. Η πρόσοψη της “Ομορφης Εκκλησιάς” με τις θέσεις των χαραγμάτων.

Εικ. 2. Η ΒΔ πλευρά της πρόσσωψής του ναού με το αποτύπωμα του χαράγματος του αρχαίου πλοίου.

Εικ. 3 και 4. Αποτύπωση του χαράγματος του αρχαίου πλοίου και φωτογραφία του.

5. Ο τύπος του πλοίου και τα χαρακτηριστικά της πρύμνης (άφλαστον), παρά το γεγονός ότι δεν σώζεται ολόκληρο το ακιδογράφημα, υποδηλώνουν εγχάρακτη απεικόνιση αρχαίου πολεμικού πλοίου.

Ανατρέχοντας στις αρχαίες εικονογραφικές πηγές διαπιστώνουμε μεγάλες ομοιότητες με τα χαρακτηριστικά των χαραγμάτων πολεμικών

πλοίων από τη Δήλο και κυρίως με τις αντίστοιχες ανασηκωμένες και στρογγυλευμένες πρύμνες τους που καταλήγουν σε ένα άφλαστον (βλ. Lucien Basch 1987, σελ. 373-375, χαράγματα αριθμ. 14, 19 και 22) (Εικ. 6).

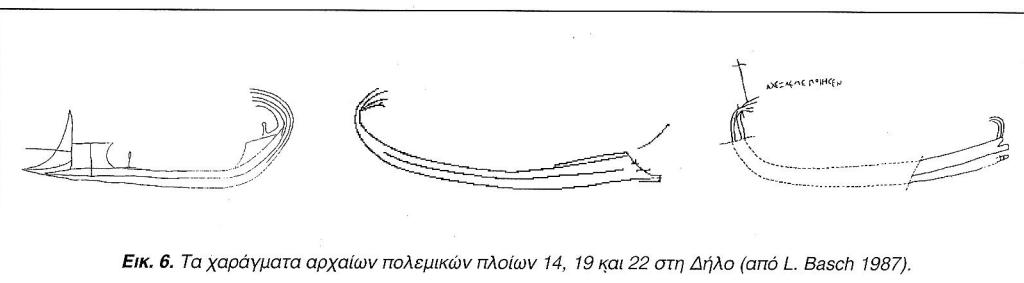
Τα χαράγματα της Δήλου χρονολογούνται μεταξύ του 88 π.Χ. (καταστροφή του νησιού από το στόλο του Μιθριδάτη) και του 69 π.Χ.

(καταστροφή του νησιού από τους πειρατές του Αθηνόδωρου).

Εξάλλου, το ανασηκωμένο σχήμα της πρύμνης το συναντάμε στην εγχάρακτη απεικόνιση της στήλης Firaconi (τέλος 4ου αιώνα) στο μουσείο της Villa Giulia στη Ρώμη. Το συναντάμε, επίσης, και σε νόμισμα της Ιστιαίας (340 π.Χ.-338 π.Χ.) που βρίσκεται στο British Museum (Εικ. 7).

Εικ. 5. Χαράγματα πλοίων βυζαντινής περιόδου πάνω από το χάραγμα του αρχαίου πλοίου της "Ομορφής Εκκλησιάς".

Εικ. 6. Τα χαράγματα αρχαίων πολεμικών πλοίων 14, 19 και 22 στη Δήλο (από L. Basch 1987).

Τέλος, από τα ιστορικά στοιχεία γνωρίζουμε, ότι στα τέλη του δου και στις αρχές 5ου αιώνα π.Χ. η Αίγινα ήταν η ισχυρότερη ναυτική δύναμη του Αιγαίου³, θέση που διατήρησε για αρκετό χρονικό διάστημα. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες στο πολεμικό λιμάνι της Αίγινας⁴ που έφεραν στο φως τμήματα λιμενικών εγκαταστάσεων χρονολογούμενα στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. Όλα τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν στο ασφαλές συμπέρασμα ότι στην "Ομορφή Εκκλησιά" της Αίγινας, πάνω στον ΒΔ ακρογωνιαίο λίθο, που αποτελεί αρχαίο αρχιτεκτονικό μέλος σε δεύτερη χρήση, σώζεται μεγάλο τμήμα αρχαίου ακιδογραφήματος που αποδίδει πολεμικό πλοίο. Αυτό, το οπωσδήποτε προγενέστερο από όλα τα άλλα χαράγματα πλοίων στην

"Ομορφη Εκκλησιά", ίσως αποτέλεσε και το έναυσμα και έδωσε την έμπνευση στους μεταγενέστερους χαράκτες να "στολίσουν" την εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια της εκκλησιάς με 26 χαράγματα πλοίων (παρόλο που τα ακιδογραφήματα πλοίων είναι σύνηθες φαινόμενο επάνω σε τοίχους εκκλησιών).

Η ακριβής χρονολόγηση του χαράγματος είναι αδύνατη, αφού ο τύπος του πλοίου που απεικονίζεται είναι κοινός στην Αρχαιότητα από την Κλασική μέχρι και τη Ρωμαϊκή εποχή, αλλά η υπόθεση ότι το ακιδογράφημα μπορεί να έγινε στη διάρκεια της Ελληνιστικής εποχής, ίσως δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα, όμως η λεπτομερής εξέταση του αρχαίου οικοδομικού μέλους, πάνω στο οποίο έγινε το χάραγμα, ίσως βοηθούσε στην χρονολόγηση.

Εικ. 7.

Σημειώσεις:

1. Σωτηρίου, Γ., 1925, σελ. 243.
2. Delouca, K., 1991.
3. Bury, J. B., Meiggs R., 1987, σελ. 248.
4. Knoblauch P., 1969, σελ. 104-116.

Βιβλιογραφία:

- Basch L., 1978, "Graffiti navals grecs", *Le petit perroquet*, no 2, σελ. 40-54.
- Basch L., 1982, "Some observations on the interpretation of the representations of ancient ships", *Mariner's Mirror* 68, σελ. 353-355, 247.
- Bash, L., 1987, *Le musée imaginaire de la marine antique*, Institut Hellénique pour la préservation de la tradition nautique.
- Bury, J. B., Meiggs R., 1987, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Γκητάκος Μ., 1956, *Συμβολή στη μελέτη των ακιδογραφημάτων*, εκδ. Σαραντέα, Αθήνα.
- Delouca, K., 1991, *Inventaire des graffitis navals des églises byzantines et post-byzantines*, Mémoire de D.E.A. vol I-II.
- Knoblauch P., 1969, "Neuere Untersuchungen an den Hafen von Agina", *Bonner Jahrbücher* 196, σ. 104-116.
- Landström B., 1961, *The ship*, ed. Allen-Unwin, London
- Meinardus O. F. A., 1970, "Medieval navigation according to akidographimata in byzantine churches and monasteries" Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, 4-6, σελ. 29-52.
- Μουτσόπουλος Γ., 1962, *Η Παλαιοχώρα της Αιγίνης*, Αθήνα.
- Schneider A., 1929, "L' inscription possessive d' Omorphi Ecclissia d' Egine", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 6, σελ. 398.
- Σωτηρίου, Γ., 1925, "Η Όμορφη Εκκλησιά", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 2, σελ. 243.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΗΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΑΛΑΣΣΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

Báios Γανίτη

Πολλές φορές φθάνουν στα εργαστήρια κεραμεικά ευρήματα που έχουν προέλευση τη θάλασσα. Πρόσφατα στο εργαστήριο συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας ασχοληθήκαμε με τη συντήρηση ενός αγγείου που παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για ένα ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο κρατήρα του 5ου π.Χ. αιώνα, από ερυθρό Αττικό πηλό με παραστάσεις, που ανασύρθηκε με δίχτυα από τη θαλάσσια περιοχή νοτιοδυτικά της Θάσου και σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θάσου. Η συντήρηση και διατήρησή του παρουσίαζε μεγάλα προβλήματα. Βρέθηκε ακέραιο, αλλά ολόκληρη η επιφάνεια του ήταν καλυμμένη με θαλάσσιους οργανισμούς και μία κρούστα ασβεστούχων και πυριτικών αλάτων (ανθρακικό ασβέστιο και οξείδια του πυριτίου), όπως συμβαίνει με όλα τα κεραμικά που μένουν στη θάλασσα για κάποιο διάστημα (Εικ. 1). Το αγγείο βρέθηκε σε αρκετά καλή κατάσταση και σώζονταν οι παραστάσεις της Α και της Β πλευράς, καθώς και τα διακοσμητικά μοτίβα, πράγμα που διαπιστώθηκε και με τον καθαρισμό. Υπήρχαν μόνο μικρές αποκρύστεις στο χείλος και στη βάση του αγγείου, καθώς και ορισμένες απολεπίσεις στην επιφάνειά του, που πρέπει να έγιναν πριν από την πόντιση του.

Πιθανότατα το αγγείο ήταν μερικώς καλυμμένο, όλους αυτούς τους αιώνες, από την άμμο του πιθμένα της θάλασσας, και ίσως να προέρχεται από κάποιο ναυάγιο. Επιφανειακά ήταν γεμάτο με οστρακοειδή και οργανισμούς της θάλασσας (Εικ. 2), που επικάθισαν στα τοιχώματα του (εξωτερικά και εσωτερικά) και με την παρέλευση είκοσι τεσσάρων περίπου αιώνων νεκρώθηκαν και στερεοποιήθηκαν σχηματίζοντας ένα στρώμα αρκετού πάχους πάνω στην επιφάνειά του.

Οι παραστάσεις στις δύο πλευρές του αγγείου, καθώς και η διακόσμησή του κάτω από τις λαβές επιβάλλουν πολύ προσεκτικό καθαρισμό από το συντηρητή, ώστε να προκληθεί η μικρότερη δυνατή φθορά.

Η φθορά των επιφανειών του αγγείου που ήταν

Φωτ: ΙΗ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Εικ. 1, 2. Ο Αττικός κρατήρας πριν από τον καθαρισμό του, καλυμμένος εξωτερικά και εσωτερικά με θαλάσσιες επικαθίσεις.

σκεπασμένες από άμμο ήταν μικρότερη από τη φθορά στις άλλες επιφάνειες. Στην πλευρά του αγγείου που είχε άμεση επαφή με το νερό, η παράσταση παρουσίαζε μεγαλύτερη αλλοίωση και ήταν λιγότερο ευκρινής, ενώ η καλυμμένη από την άμμο πλευρά προστατεύθηκε περισσότερο και δέχτηκε πολύ μικρότερη επίθεση οστρακοειδών και άλλων θαλάσσιων οργανισμών.

Στα ερυθρά μέρη του αγγείου, (μορφές και άλλα διακοσμητικά θέματα στο χρώμα του πηλού) η επιφάνεια του κρατήρα "φαγώθηκε" από τη θάλασσα κατά ένα έως δύο χιλιοστά, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του αγγείου, που ήταν καλυμμένο με τη μελανή βαφή (μελανόχρουν υάλωμα) προστατεύθηκε πολύ αποτελεσματικά από τη διάβρωση, που προκαλεί το θαλασσινό νερό με τις χημικές διεργασίες του.

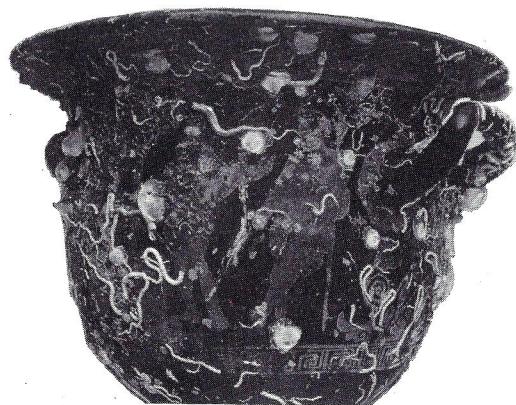
Η άψη του κρατήρα, που είναι και η καλλίτερα διατηρημένη, φέρει την κύρια παράσταση του αγγείου με σκηνή θυσίας σε υπαίθριο iερό, ενώ στη Β όψη αποδίδεται παράσταση με τρείς νέους ιματιοφόρους. Η διακόμιμη συμπληρώ-

νεται με ανθεμωτά θέματα και άλλα μοτίβα κάτω από τις λαβές.

Η ενδεικνυόμενη αποθήκευση ενός ενάλιου κεραμικού ευρήματος μέχρι τη συντήρησή του είναι η διατήρησή του σε θαλάσσιο νερό, το οποίο σταδιακά πρέπει να αναμιγνύεται με γλυκό νερό. Η διαδικασία αυτή μπορεί να διαρκέσει τέσσερις εβδομάδες, έως ότου το νερό αφαλατωθεί τελείως. Στη συνέχεια το εύρημα θα πρέπει να παραμείνει στο γλυκό νερό τουλάχιστον για δύο έως τρεις εβδομάδες.

Για να αποφύγουμε την πιθανή ανάπτυξη μυκήτων προσθέτουμε στο νερό Panicide (20 P.P.M.), ένα είδος μυκητοκτόνου που συνιστάται σε αυτές τις περιπτώσεις. Είναι αναγκαίο να παραμείνει το κεραμεικό εύρημα στο νερό γιατί τα άλατα που έχουν εισχωρήσει στο σώμα και στο υάλωμα του αντικειμένου, θα μετατραπούν σε σκληρούς κρυστάλλους και με μηχανική αντίδραση θα προκαλέσουν βλάβες στο αντικείμενο, όταν αυτό στεγνώσει. Τα μεγάλα κομμάτια κρούστας και ιζημάτων είναι καλό να απομακρυνθούν με κάποιο μηχανικό τρόπο πριν στεγνώσουν, όμως ο τελικός καθαρισμός θα πρέπει

Εικ. 3. Ο Αττικός καραπήρας κατά τον καθαρισμό του.

Φωτ.: Η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

να γίνει σε εξοπλισμένο εργαστήριο.

Με την παραπάνω μέθοδο επιτυγχάνουμε παράλληλη αποθήκευση και σταδιακή αφαλάτωση του αντικειμένου. Η σταδιακή αντικατάσταση του θαλάσσιου νερού με γλυκό και τελικά με απιονισμένο, εμποδίζει την απότομη απομάκρυνση των αλάτων που θα προκαλούσε η οσμωτική πίεση και θα οδηγούσε στην καταστροφή της εύθραυστης υάλωσης.

Κατά τη διαδικασία αυτή μειώνεται και η αγωγιμότητα του διαλύματος (από 50.000 μμήνος σε 1.000 μμήνος περίπου). Είναι γνωστό ότι το θαλασσινό νερό περιέχει χλωριούχο νάτριο και έτσι το διάλυμα είναι πλούσιο σε ιόντα χλωρίου και νατρίου. Τα ιόντα αυτά, όμως, με τις προσμίξεις γλυκού νερού ελαττώνονται και το διάλυμα τείνει να καθαρίσει από ξένα στοιχεία.

Ας σημειωθεί ότι με την παραπάνω μέθοδο αποφεύγεται ο χημικός καθαρισμός της επιφάνειας του αντικειμένου από τα ασβεστούχα επιστρώματα, με τη χρήση διαλυμάτων οξέων (υδροχλωρικού και οξαλικού), τα οποία επιδρούν στον πηλό με καταστροφικές συνέπειες.

Οι προηγούμενες εμπειρίες οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι η πιο ασφαλής και ικανοποιητική μέθοδος αντιμετώπισης ενάλιων κεραμεικών είναι ο μηχανικός καθαρισμός. Πολλά ασβεστούχα επιθέματα μπορούν να απομακρυνθούν εύκολα όταν είναι ακόμη υγρά, με τη βοή-

Εικ. 4. Ο Αττικός καραπήρας μετά τον καθαρισμό του.

Φωτ.: Η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

θεια μικρού σκαρπέλου ή ενός παρόμοιου εργαλείου που να είναι "στομαμένο" τόσο, ώστε να το ελέγχουμε και έτσι να αποφεύγονται οι πιθανότητες να "πληγώθει" η επιφάνεια που καθαρίζεται. Στην περίπτωση του κρατήρα που αντιμετωπίσαμε, βοήθεια προσέφερε και ένα μικρό κρουστικό εργαλείο. Πρέπει ακόμη να αναφέρουμε ότι τα υαλώμενα μέρη των τοιχωμάτων του αγγείου ήταν ευκολότερα στον καθαρισμό από τα μη υαλώμενα, δηλαδή τα ερυθρά. Το υάλωμα λειτούργησε και ως μόνωση μεταξύ των επικαθίσεων και της επιφάνειας του αγγείου.

Η προσφυγή σε μικροστερεοσκόπιο βοήθησε στην καλύτερη παρατήρηση και έλεγχο. Σε ορισμένα δύσκολα σημεία και για την απομάκρυνση μεγάλων θαλάσσιων οστρέων, χρησιμοποιήθηκε οδοντιατρικός τροχός.

Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού το ενάλιο κεραμεικό πρέπει να διατηρείται υγρό, ώστε να μη στεγνώσουν οι διάφορες επικαθίσεις και γίνουν πολύ σκληρότερες, εξαιτίας της αντίδρασης με τον ατμοσφαιρικό αέρα, ο οποίος περιέχει διοξείδιο του άνθρακα και σχηματίζει ανθρακικό ασβέστιο (όπως συμβαίνει όταν στεγνώσει το ασβεστοκονίαμα).

Διατηρώντας το κεραμεικό εύρημα υγρό, με κομπρέσσες, με φεκασμό, είτε σκεπάζοντάς το με νάϋλον, οι επικαθίσεις παραμένουν μαλακές και απομακρύνονται ευκολότερα.

Μετά τον καθαρισμό εμβαπτίζουμε πάλι το κεραμεικό, κατά προτίμηση σε απιονισμένο νερό, ώστε να μειωθεί ακόμη περισσότερο η αγωγιμότητα του διαλύματος, σε επιθυμητά επίπεδα (1.000 μμήνος). Μπορούμε να παρατείνουμε την εμβάπτιση με συνεχή ανανέωση του νερού. Ακόμα καλύτερα είναι να ανακατεύουμε το νερό με κάπιο μαγνητικό ή μηχανικό τρόπο. Έτσι επιτυγχάνεται πιο γρήγορο αποτέλεσμα, αλλά απαιτείται μεγάλη ποσότητα απιονισμένου νερού. Με την ανανέωση του νερού έχουμε ομοιογενή αγωγιμότητα στο διάλυμα μας και δεν δημιουργείται επικίνδυνη οσμωτική πίεση.

Επίσης τα άλατα απομακρύνονται με ταχύτερους ρυθμούς. Μέχρι να επιτύχουμε πιο χαμηλή αγωγιμότητα (150 μμήνος), αν δεν ανανεώνουμε συνεχώς το νερό, τέσσερις αλλαγές νερού την εβδομάδα είναι αρκετές.

Όταν τα άλατα απομακρυνθούν, το κεραμεικό πρέπει να στεγνώσει. Η διαπίστωση της απομάκρυνσης των αλάτων γίνεται με τους εξής τρόπους:

- α) με το τέστ του Νιτρικού Αργύρου,
- β) με ειδικό μετρητή, αγωγιμόμετρο και
- γ) με δείκτες PH.

Στερέωση

Στην περίπτωση του κρατήρα από τη Θάσο, ορισμένα μέρη της επιφανείας του αγγείου που παρουσίαζαν απολεπίσεις και ελαφρά επιφανειακή κονιορτοποίηση (στα ερυθρά σημεία), αντιμετωπίστηκαν με τοπική στερέωση με πινέλο. Χρησιμοποιήθηκε Paraloid B72 σε διάλυμα πολύ αραιό με ασετόν (1%-3%). Μπορούμε επίσης να χρησιμοποιήσουμε όξινο πολυβινύλιο (με οργανικούς διαλυτές ή Mobilith (P.V.A.) με επιπτυχία. Αν κάπιο μικρό τμήμα του υαλώματος αποκόλληθει, το συγκολλούμε με Mobilith (P.V.A.), διαλυμένο σε ασετόν.

ΑΠΙΧΧΗΣΗ ΕΡΕΥΝΩΝ ΔΟΚΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΕΝΑΛΙΑ

Eik. 5. Ο Αττικός καρατήρας μετά τον καθαρισμό του.

Φωτ.: ΙΗ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Τα πήλινα αντικείμενα διατηρούνται αρκετά καλά μέσα στο νερό και κινδυνεύουν μόνο από φυσικές καταστροφές. Αν τα αφαλατώσουμε και δεν τα καθαρίσουμε, είναι πολύ πιθανό να διαλυθεί ο πηλός και το υάλωμα τους. Η ανάγκη να διατηρηθούν υγρά τα όστρακα και η κρούστα, δεν πρέπει να υπερτονιστεί. Οι τεχνικές αφαλατώσης είναι πιο σημαντικές, για τη συντήρηση των κεραμεικών που βρέθηκαν στη Θάλαισσα. Και άν ακολουθηθούν σωστά, το αντικείμενο δεν θα υποστεί άλλες βλάβες. Ακόμη η απομάκρυνση της κρούστας δεν πρέπει να γίνεται με χημικά, αλλά μόνο με μηχανικά μέσα.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Προϊσταμένη της ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κυρία Χ. Χρυσανθάκη-Κουκούλη για την συμπαράστασή της και την άδεια που μου παραχώρησε για τη δημοσίευση του παρόντος άρθρου.

Βιβλιογραφία:

- "Conservation in Archaeology and the Applied Arts", I.I.C. 1975, Stockholm Congress.
- Plenderleith, H. J., Werner A. E., *The conservation of Antiquities and Works of Art*, Oxford University Press.
- *Notes for a Short Course in Conservation*, British Museum (Research Laboratory), 1973.

underwater study of the wreck here is given by Ch. Pennas in Enalia II, 1/2, 6-8 and in the English version Enalia II, 1990, 39-41.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, τεύχος 44, Σεπτ. 1992.

Εκτενείς αναφορές στα περιεχόμενα των τευχών *ΕΝΑΛΙΑ Annual* II, 1990 και *ΕΝΑΛΙΑ* II, 3/4, 1990, γίνονται στη σελίδα 99 του περιοδικού.

Archaeological Reports for 1990-1991 (No 37):

Στην εισαγωγή για την αρχαιολογική δραστηριότητα στην Ελλάδα για τα έτη 1990-1991, στον κατάλογο των αρχαιολογικών περιοδικών εκδόσεων, αναφέρεται και το πρώτο τεύχος της αγγλόφωνης έκδοσης του περιοδικού *ΕΝΑΛΙΑ* (1989).

Σελ. 13: Dokos: Enalia 1, in English, is devoted to a report on excavation of the EH wreck. The 1990 season of work was widely reported but with little detail (e.g. Eleutherios Typos 10.9.90).

Σελ. 23: Iria. Estia 10.7.90, reports that a wreck off here, first noted in 1962, can be dated following further work to the 'early historical period' on the basis of the pottery (pithoi and amphorae).

Archaeological Reports for 1991-1992 (No 38):

Στην εισαγωγή για την αρχαιολογική δραστηριότητα στην Ελλάδα για τα έτη 1990-1991, στον κατάλογο των αρχαιολογικών περιοδικών εκδόσεων, αναφέρεται και το δεύτερο τεύχος της αγγλόφωνης έκδοσης του περιοδικού *ΕΝΑΛΙΑ* (1990).

σελ. 12: Dokos: Enalia II, 3/4, 1990 is devoted to recent work on this important wreck. Work in 1991 is described briefly in Eleuthere Ora 7.8.91 and Epikairoteta 30.8.91 and at greater length (following a public lecture) in E Auge 19.4.92. Pots now number over 1,000 mainly typical EH II but with some interesting possible imports from Anatolia and Crete; two pieces of a lead bar, probably imports from Laurion, may give an indication of the source of the cargo. The EH settlement here was on the same spot as the later Myc one.

Σελ. 13: Iria. An account of preliminary

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Αγίων Ασωμάτων 11, Αθήνα

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

Φαίδων Αντωνόπουλος

ΤΑΜΙΑΣ

Ειρήνη Αντωνοπούλου

ΕΠΙΤΙΜΑ ΜΕΛΗ

Σέμνη Καρούζου
Βάσος Καραγιώργης
Κωνσταντίνος Βάρφης
Jacques-Yves Cousteau

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

Νίκος Τσούχλος

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Γιάννης Μπαλτσαβίας
(επί τεχνικών θεμάτων)

Edward Moore
(επί οικονομικών θεμάτων)

ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χαράλαμπος Πέννας
Χάρης Τζάλας
Γιώργος Μασσέλος

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ

Γιάννης Βήχος

ΕΙΔ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ

Γιάννος Λώλος

ΤΜΗΜΑΤΑ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ
Υπεύθυνος: Αχιλλέας Λαγοπάτης
ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ
Χρήστος Πετρόπουλος

ΧΟΡΗΓΟΙ 1991

Πολεμικό Ναυτικό - Υπουργείο Πολιτισμού (ΟΠΑΠ) - National Geographic Society - Ίδρυμα Ι. Φ. Κωστοπούλου (Γιάννης Κωστόπουλος) - Costamare Shipping Co (Βασίλης Κωνσταντακόπουλος) - Shell Company (Hellas Ltd) - Shell Chemicals (Hellas Ltd) - ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΑΤΜΟΠΛΟΪΑ (Ανδρέας Ποταμιάνος) - I. Μποντάρης και Υιός Α.Ε. - Πλειάδες Α.Ε. (Μιχάλης Περοπατιώς) Κουτσουράκης-Ελευθεριάδης ΕΠΕ - NASCO KARAOGLAN HELLAS ΕΠΕ - Κοινοπραξία Υδροπτερούγων (Γεώργιος Αβανός) Τράπεζα Μεκεδονίας Θράκης - KODAK (Near East) Inc. - BP Greece Ltd - Ελληνικό Κέντρο Καταδύσεων - ΠΑΝΟΡΑΜΑ Πολιτιστική Έταιρεια - A. Πάλλης Α.Ε. - TAG-HEUER Ελλάδος - Υπουργείο Υγείας, Πρόνοιας - ΕΛΑΪΣ Α.Ε. - I&S. Σκλαβενίτης Α.Ε.Ε. - A. Παπαδάκης (ASSO DIVERS) - Ed Moore - Miss Honor Frost

ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: I.E.N.A.E., Αλεξάνδρου Σούτσου 4, Αθήνα 106 71
τηλ.: 3603662 - 3610549 - FAX 6450033